

ІЗ ЛИСТУВАННЯ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА І МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У біографічній довідці, складеній у зв'язку з обранням С. Єфремова в академіки УАН по кафедрі красною письменства, Агатангел Кримський зазначав, що з першого ж року навчання у Київській духовній семінарії, тобто з 1891 р., Сергій Єфремов познайомився з багатьма визначними діячами української громади семінарії, у тому числі з М. Грушевським. Важко сказати, чи не сталася тут помилка і видатного історика сплутано з його двоюрідним дядьком Марком Грушевським, що справді навчався у семінарії, але очевидно, що вже в київський період життя М. Грушевський особисто знав майбутнього видатного публіциста й історика літератури України. Принаймні перший лист, отриманий М. Грушевським від С. Єфремова, в якому йдеться про надіслану з листом статтю до редакції газети «Правда», датований 10 лютого 1896 р.

Перші публікації С. Єфремова з'являються саме в галицькій пресі 1895 р. Але по-справжньому він почав друкуватися у «Літературно-Науковому Вістнику», одним із редакторів якого був М. Грушевський з 1898 р. Після 1905 р. в «Записках НТШ» та «Літературно-Науковому Вістнику» були опубліковані найвагоміші статті С. Єфремова. За кількістю перше місце належало рецензіям на художні твори та оглядам української преси, що виходили на теренах Наддніпрянської України. Від 1899 р. на сторінках «Літературно-Наукового Вістника» друкувалися літературознавчі статті (особливе місце належало Шевченкіані), щорічно друкувалися прозові твори та некрологи. Найпродуктивнішим виявився 1900 р.— тоді М. Грушевський у редактованих ним виданнях умістив 26 публікацій С. Єфремова². Взагалі за роки співпраці кількість опублікованих М. Грушевським матеріалів Сергія Єфремова розподіляються таким чином: 1898 р.— 4, 1899 р.— 8, 1900 р.— 26, 1901 р.— 10, 1902 р.— 8, 1903 р.— 5, 1904 р.— 1, 1905 р.— 6, 1907 р.— 2.

На перших порах відносини між двома видатними діячами української культури були досить міцні, щирі й теплі, що, зрештою, видно з поданих далі листів. М. Грушевський цінував С. Єфремова за чітку політичну позицію у питаннях оборони національної гідності українського народу, його мови і культури. Це, зокрема, було ним продемонстровано у ставленні до журналу «Киевская старина», у котрім він відмовився друкуватися через «мертвятий українофільський дух»*, що там у той час за-

¹ Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН (далі — ЗІФВУАН).— К., 1923.— Кн. 2—3.— С. 43.

² Кількість публікацій подається за покажчиком 1919 р., котрий врахував лише основні статті: Список праць С. О. Єфремова // ЗІФВУАН.— К., 1923.— Кн. 2—3.— С. 48—55.

* Див. лист до М. Грушевського від 4 березня 1904 р., № 9.

панував. С. Єфремов був одним із небагатьох тоді громадсько-політичних діячів, хто послідовно відстоював єдність українського народу по обидва боки Збруча. Він постійно інформував М. Грушевського про київські події, а також повідомляв про життя української громади. С. Єфремов — активний діяч Товариства українських поступовців, під час першої російської революції гуртував навколо себе українські літературні сили Києва й усієї Наддніпрянщини та здійснював через М. Грушевського координацію дій із Галицькою Україною. Його значення як провідного публіциста України важко переоцінити, і за це М. Грушевський його високо поважав.

С. Єфремов, своєю чергою, шанував М. Грушевського не тільки як громадського діяча та історика, а і як письменника. Він організував у Києві видання прозових творів історика, умістив його оповідання й біографію в антології «Вік». Як прекрасному знавцю мови, львівський професор перед публікацією дав С. Єфремову для перегляду друге, доповнене видання свого «Очерка історії українського народу».

Цікаві нотатки про С. Єфремова в щоденнику М. Грушевського. 21 травня 1905 р. він зауважив, що С. Єфремов узявся переглядати «Очерк» й радить скоротити першу частину книжки, на що автор не погоджувався. У записі за 7 липня того ж року М. Грушевський повідомляв, що С. Єфремов запрошував його на з'їзд (очевидно, Товариства українських поступовців) і хоч перший не мав особливого бажання рушати в подорож, усе ж збирався їхати у зв'язку з важливістю моменту, що складалася у Києві⁴.

Загострення відносин між С. Єфремовим та М. Грушевським починається після 1905 р. Уже 1906 р. у «Літературно-Науковому Вістнику» і «Записках НТШ» не з'явилося жодної статті С. Єфремова, а епістолярна спадщина за цей рік представлена лише двома листами. С. Єфремов не погоджувався з тактикою редакції «Літературно-Наукового Вістника», і Михайла Грушевського як його редактора і провідника. Свої претензії він виклав у відвертій статті, котру запропонував для публікації «Вістникові». З приводу її змісту М. Грушевський записав у щоденнику: «Прийшла стаття Єфремова contra Вістника: виглядає на зачіпку до розриву»⁵ (2 липня 1907 р.). Так воно, зрештою, і вийшло. У листі від 9 липня 1907 р. С. Єфремов відмовився вести в журналі постійну рубрику огляду преси і взагалі в ньому співробітничати. А на початку наступного року в газеті «Киевские вести» з'явилася окрема стаття С. Єфремова «Украинская жизнь и литература за 1907 г.», де він звинуватив М. Грушевського в поганій редакторській роботі, через що «Літературно-Науковий Вістник» вражає своєю безпорадністю, посередністю»⁶. Але найнебезпечніше, на думку С. Єфремова, «найвже і не зовсім скромне самовдоволення, яке виявляє редакція «ЛНВ», що не дозволяє у майбутньому надіятись на поліпшення журналу»⁷.

За 7—8 січня 1908 р. М. Грушевський записав у щоденнику, що приготував із приводу статті С. Єфремова відповідь. «Радив ся довго з нашими й рішили ліпше не пропускати без відповіді...» Навіть Є. Чикаленко, котрий належав до табору С. Єфремова, не наважився відмовити у слушності аргументів М. Грушевського, але, очевидно, просив не друкувати цю відповідь. М. Грушевський, повагавшись, усе ж вирішив публікувати — «однаково ворожнеча есть повна»⁸.

³ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 20.

⁴ Там же. — Арк. 85—85 зв.

⁵ Там же. — Арк. 152.

⁶ Літературно-Науковий Вістник. — 1908. — Т. 41, кн. 1. — С. 189.

⁷ Там же. — С. 190—191.

⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 175.

У статті «Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем»⁹ М. Грушевський пояснював випад С. Єфремова ображенням літературних кіл Наддніпрянщини у зв'язку з перенесенням «Літературно-Наукового Вістника» зі Львова в Київ, бо вони вважали територію Великої України сферою свого виняткового впливу.

М. Грушевський відчував таку відразу, що навіть відмовився фотографуватися з редакцією газети «Рада, бо серед присутніх був С. Єфремов»¹⁰.

І все ж, попри всі прикrostі у взаєминах, інтереси загальної справи українознавства брали гору над особистими порахунками. Навіть у часи погіршення відносин С. Єфремов стає на захист правоспису «Літературно-Наукового Вістника» і Записок НТШ, головним чином проти зауваг І. Нечуя-Левицького¹¹. А через 10 років на святкування п'ятидесятирічного ювілею М. Грушевського С. Єфремов написав панегіричну статтю про історика як публіциста, в якій зазначав, що «він зробився вождем нашого часу, репрезентантом усього живого, що б'є джерелом життя у сучасному українстві»¹². Так само високо оцінено М. Грушевського як літератора-провідника українського культурно-політичного руху в історії українського письменства¹³.

Їхні стосунки за 1915—1917 рр. характеризуються цілковитою злагодою. У документах С. Єфремова, що зберігаються у рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України (ф. 317, №№ 289—346), за період із 1914 по 1917 рр. нараховується 24 поштових надходжень від М. Грушевського. В 1914 р. (очевидно, не без ініціативи історика) С. Єфремова було обрано членом львівського «Товариства прихильників української літератури, науки й штуки». Особливо жвавим на взаємини був період заслання М. Грушевського (1916—1917 рр.). Епістолярних матеріалів С. Єфремова за цей час у фонді М. Грушевського немає. Можливо, вони загинули під час пожежі київського будинку М. Грушевського в 1918 р.

Взаємини С. Єфремова з М. Грушевським у післяреволюційний період потребують окремого розгляду. Цікаво, що їхні напружені стосунки в 20-х роках виробили певні стереотипи в розумінні цього питання. Непорозуміння між ними часто автоматично проєктується і на ранні етапи їхніх взаємин. Листи, що публікуються, спростовують такі думки.

Хронологія листів М. Грушевського, що є у Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського АН України, така: 1904 р.—5 (з них 3 листівки)¹⁴, 1906 р.—6 (4), 1906 р.—2(1), 1907 р.—4(2), 1914 р.—2, 1915 р.—8 (2), 1916 р.—14 (8), 1917 р. (до березня місяця) —7 (5). Не датовано 9 листів, але за змістом майже всі вони належать до 1916—1917 рр. (виняток становить хіба що один-два, які можна пов'язати з 1914—1915 рр.). Деякі листи за ранній період написані рукою дружини історика Марії Сильвестрівни. Формат паперу листів — 1/4 арк.

Листи С. Єфремова, що друкуються нині, зберігаються в особистому фонді Грушевських серед документів Михайла Грушевського в ЦДІА України у Києві (ф. 1235, оп. 1, спр. 471, арк. 1—185). Помилково у справі є й кілька листів від І. Стешенка. Із 66 поштових надходжень ми публікуємо лише 33 листи. Загалом поштові над-

⁹ Літературно-Науковий Вістник.— 1908.— Т. XI, кн. 1.— С. 188—193.

¹⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 175 зв. Запис 11 січня 1908 р.: «В Раді фотографували редакцію, кликали, але я не ходив, був натомість Єфремов».

¹¹ Єфремов С. Відкуз з життя і письменства // Літературно-Науковий Вістник.— 1907.— Т. 38, кн. 5.— С. 332.

¹² Єфремов С. На страже національного достоїнства: (к характеристике публической деятельности профессора М. С. Грушевского) // Украинская жизнь.— М., 1916.— № 12.— С. 46—62.

¹³ Єфремов С. Історія українського письменства.— СПб., 1911.— С. 420—424.

¹⁴ Помилково зарахований лист брата О. Грушевського (ф. 317, № 294).

Дорогий Михайле Сергіє Ефреме, 90
 „Оповідати“ грати вже надріковано, але ви-
 лета на випуск з цензури нема ще, то і неба-
 гаєнка поки що в друкарні. Скоро випуск, то й на-
 заре друшми.

Отже зупинилися на друкарстві, але трохи по-
 форм, бо (тепер) не можна друкувати, та й сам
 збураєш півдня
 на сев ст
 чивати.
 Ко підручній
 нітти
 вишмо;
 як що
 турв
 рачити
 то спо-
 вістіт.
 Цією
 нас,
 Цією ж
 женою маня

Наше чужолюбство
 9. VII. 1904.
 з Києва.
 М. Костомаров

Лист Сергія Ефремова до Михайла Грушевського на поштівці з портретом М. Костомарова. Київ, 9 липня 1904 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу, 98

Посилаю Вам писмо „Киев. Отцінок“ з ста-

тєю помилкою „Румунський воєнний вайсмаршаль“.
Не вважаючи на свій глибокий характер, стаття
переповнена „передержками“, заповнена одних ерек-
тів, підкреслюваних друти: т.и. Але відносна
на ^{цих} ~~не~~ маємо тільки цитати в так.

Мим часом у нас своїм не знають, тим
то відповісти на писати дуже просто
немає. А це часом відповісти не
потрібно, бо перед. Чувши, що деякі
дуже графічно і на ній.
Як-у-як і на ній.
Ваші друзі
ми ~~чи~~ Ваші со-

мих мікро-... став таку
статтю відносно написав. Як що той, хто писав.
то розитом не ^{Іван} ~~автор~~ Франко. Чи хай писав по українськи
підпис, спомени, мені, то я перекину. Редакція
„К.О.“ змушено її надрукувати. Єврейська
важлива. Буде нас, тобто мене Катков, хо-
чи стовідомити статтю? Чи швидше, то знає.

Кубешицького. Милу Вас і Вашим класом.
9. V. 1905 ... Ваш Сергій

Лист Сергія Єфремова до Михайла Грушевського на поштівці з портретом І. Франка. Київ, 9 травня 1905 р.

ходження складаються з 41 листа (один — без початку), 17 листівок, 3 записок на візитках, 1 записки та 2 телеграм, усі разом — на 163 сторінках. Крім листів, у справі є ще два доручення М. Грушевському свого голосу на спільному зібранні НТШ, а також текст резолюції З'їзду українських журналістів, що відбувся у Києві 21 квітня (1905 р.) з питань автономії України, написаної рукою С. Єфремова з редакційним додатковим текстом від М. Грушевського.

Більшість листів написана на стандартних аркушах паперу 1/4, майже всі листівки оздоблені графічними портретами українських письменників, які, очевидно, випускало видавництво «Вік». У поєднанні з добірним каліграфічним почерком С. Єфремова вони мають дуже естетичний вигляд.

Хронологічний порядок епістолярій, які збереглися, такий:

- № 1. 10 лютого 1896 р. [Київ].
- № 2. 27 листопада 1898 р. [Київ], без початку.
- № 3. Листівка. 30 вересня 1899 р. Київ*.
- № 4. Листівка. 28 жовтня 1899 р. [Київ].
- № 5. 11 березня 1900 р. [Київ].
- № 6. 11/24 березня 1900 р. Київ.
- № 7. 8 жовтня 1900 р. [Київ].
- № 8. Візитка. Не пізніше 1 грудня 1900 р. Київ*.
- № 9. 12 червня 1901 р. [Київ].
- № 10. 19 липня 1901 р. с. Іл'їнці Київської губ.
- № 11. Листівка. 23 вересня 1901 р. [Київ].
- № 12. Листівка. 6/19 жовтня 1901 р. [Київ].
- № 13. 16/29 жовтня 1901 р. [Київ].
- № 14. 20 жовтня 1901 р. Київ.
- № 15. Бланк телеграми. 2 листопада 1901 р. Київ**.
- № 16. Листівка. 3 листопада 1901 р. [Київ]**.
- № 17. Листівка. 22 жовтня 1902 р. [Київ]
- № 18. 8 листопада 1902 р. [Київ].
- № 19. 20 листопада 1902 р. [с. Ситківці].
- № 20. 30 листопада 1902 р. [Київ].
- № 21. 2 липня 1903 р. Київ.
- № 22. Листівка. 10 вересня 1903 р. [Київ].
- № 23. 19 жовтня 1903 р. [Київ].
- № 24. Листівка. 24 жовтня 1903 р. [Київ].
- № 25. 27 жовтня 1903 р. [Київ].
- № 26. 4 березня 1904 р. Київ.
- № 27. Листівка. 29 квітня 1904 р. [Київ].
- № 28. 5 травня 1904 р. [Київ].
- № 29. 5/18 червня 1904 р. [Київ].
- № 30. Листівка. 9 червня 1904 р. [Київ].
- № 31. Листівка. 9 липня 1904 р. Київ.
- № 32. 28 вересня 1904 р. Київ.
- № 33. 14 жовтня 1904 р. [Київ].
- № 34. 10/11 листопада 1904 р. Київ.
- № 35. 26 листопада 1904 р. [Київ].

* Датується за поштовим штемпелем відправлення.

** Датується за поштовим штемпелем отримання.

- № 36. 2 лютого 1905 р. [Київ].
 № 37. 22 березня 1905 р. Київ.
 № 38. 6 травня 1905 р. [Київ].
 № 39. Листівка. 9 травня 1905 р. [Київ].
 № 40. 16 травня 1905 р. с. Стара Кононівка.
 № 41. Листівка. 20 травня 1905 р. [Київ].
 № 42. 2 червня 1905 р. [Київ].
 № 43. 17/30 червня 1905 р. [Київ].
 № 44. 23 червня 6 липня 1905 р. [Київ].
 № 45. 5 липня 1905 р. [Київ].
 № 46. 10 липня 1905 р. [Київ].
 № 47. 10 серпня 1905 р. с. Ситківці.
 № 48. 18 серпня 1905 р. [с. Ситківці].
 № 49. 13 вересня 1905 р. Київ.
 № 50. Листівка. 10 жовтня 1905 р. [Київ].
 № 51. 28 жовтня 1905 р. [Київ].
 № 52. 28 жовтня 1905 р. Київ.
 № 53. 11 листопада 1905 р. Київ.
 № 54. 6/19 березня 1906 [с. Ваганичі].
 № 55. 1 травня 1906 р. [Київ].
 № 56. 24 лютого 1907 р. [Київ].
 № 57. Листівка. 8 березня 1907 р. [Київ].
 № 58. 9 липня 1907 р. с. Ситківці.
 № 59. 20 лютого 1912 р. [Київ].
 № 60. 19 серпня 1912 р. Київ.
 № 61. 7—8 вересня 1912 р. Київ.

Без місця і дати:

№ 62—66 — один лист, дві візитки та одна телеграма. При публікації зберігаємо авторський правопис. Окремі зміни допускаються лише щодо пунктуації.

Ігор ГИРИЧ, Віра СИНІЦИНА

№ 1

Високоповажаний Михайло Сергієвич!

Перш за все дозвольте міні привітати Вас з новим роком і побажати всього доброго, — здоров'я, щастя. В нас в Києві все тихо, смирно; нічого не чути такого, про що варто було-б написати. Взагалі в Росії тиша стоїть страшна, так що аж сум бере. Новин нема ніяких.

Маю до Вас, Михайло Сергієвич, невеличку просьбу. Будьте ласкаві, передайте до редакції «Правди»¹ приложену рукопись. Я чув, що в Галичині дуже цікавляться полемикою «Кієвлянина»² і «Кієвського слова»³, — от я і написав про це статтю⁴. Адреси ред [акції] «Правди» я не знаю, тим-то і на-смівився потурбовати Вас. Коли рукопись буде придатна, то нехай друкують; перероблювати рукопись, як що треба буде, я дозволяю і навіть прошу про се.

Що робиться в Галичині? Ми мов за стіною якою китайською живемо: — нічого не доходить до нас з Галичини. Часом тільки читаєш кореспонденції в тутешній часописі з Галичини і з них тільки й довідаєшся про Галицькі справи.

Бувайте здорові.

Щиро поважаючий Вас Сергій Єфремов.

Р. S. Як що буде моя рукопись надрукована, то дуже бажав-би я мати в себе те число «Правди», де її надрукують. Чи не можна буде вислати як-небудь міні? Звичайно, вислати через семінарію небезпечно. Може можна вислати буде кому-небудь з Київських людей, а сі вже передали б міні?

Ще раз прошу пробачення за ті турботи, які я зробив Вам своїм проханням.

[Київ], 10 лютого 1896 року.

С. Єфремов

ЦДДА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 1—2а. Автограф.

№ 2

Високоповажаний Михайло Сергієвич,

Гнатюк⁵ листом сповістив мене, що загальні збори Товариства ім[ені] Шевченка відбудуться 1 цвітня і що я, як член товариства, маю право передати свій голос кому-небудь з членів, присутніх на той час у Львові. Правду кажучи, з листа Гнатюка я тільки допевнився про своє обрання в члени товариства, бо звістку про се в «Записках» уважав просто помилкою: я ще так мало працював і моя праця така незначна та мала, що обрання мене членом було для мене великою несподіванкою. Сердечне спасибі за ту честь, яку зробило мені товариство і на яку я цілком не заслужив, сердечне спасибі і Вам, Високоповажаний Михайло Сергієвич!

Голос свій в справах товариства передаю Вам.

Разом пересилаю і квиток на 3 карбованці — вкладку членську на р[ік] 1900.

З щирим поважанєм

Сергій Єфремов

[Київ], 11.III.1900 [р.]

ЦДДА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, арк. 7. Автограф.

№ 3

В Товариство ім. Шевченка *.

Сим сповіщаю В [исоко] п [оважає] Товариство ім [ені] Шевченка, що свій голос в справах товариства на загальні збори 1 цвітня 1900 року я доручаю проф. Грушевському.

Звичайний член Товариства імени Шевченка Сергій Єфремов.

Київ, 11/24 марця 1900 року.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 8—9. Автограф.

№ 4

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу,

Лаштуємо ми отсе до цензури «Вік»⁶ прозовий і дуже хотіли б узяти до його Ваші оповідання з кавказського життя, що були колись друковані в «Дьлі»⁷. На превелику досаду, в Києві того «Дьла» і з свічкою не знайдеш. Отже, велике до Вас прохання: коли Ви нічого проти того не маєте, щоб Ваші оповідання надрукувати у нашому «Вікові», то кажіть кому списати їх та й пришліть мені (адресу мою в Редакції Вістника знають).

Повертається мені зле. Спілка наша розлізається, неначе мишенята: Лот [оцький]⁸ — до Петербургу, Матушевський⁹ до Дорпату, Кониський¹⁰ до Криму; лишається на місці кілька недобитків з воїнства православного. Роботи сила! А тут ще якоюсь невиразною марою усміхаються здалека героїжливо (?) до мене — державні іспити. Чую за собою ще гріх і проти «Записок», та кепський з мене сього року робітник. Та ачей же за мною не пропаде, — колись відроблю своє...

Що у Вас доброго діє ся?

Лотоцький передав мені на схованку Ваші «білети». Що з ними робити? Ждати Ол [ександра] Серг [іювича]¹¹, чи одіслати Вам? Чув, що вам ще треба буде де-що справити в Києві, — отже, коли ласка Ваша буде звернутися до мене, то зроблю усе, що треба.

Може Франкові цікаво буде, що з його творів узято до «Віку», то скажіть йому, що вибрано «До світла», «Малий Мирін», «Грицева шкільна наука», «Чума» та «Вівчар».

Прошу передати мій щирий привіт своїй дружині.

З глибоким ушанованнем

Сергій Єфремов

[Київ], 8.X. 1900 [р.].

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 12—15. Автограф.

* Доручення на збори НТШ написане на третій сторінці листа № 2.

№ 5

[Київ], 12.VI.1901 [р.]

Високоповажаний і дорогий Михайло Сергієвичу,

П [ані] Левіцька просить, щоб я сповістив Вас, чи дістав я чек, що Ви мені вислали. Про чек я дізнався лишень з її листа. Коли і на яку адресу його вислано? Не повинен би він пропасти (хоч тепер листи з-за кордону частенько «пропадають»), коли послано його рекомендованим листом,— треба отже, щоб Ви у себе на почті попитали про долю того листа.

Сумно у нас. Після бурхливої весни наче трохи заспокоїлося, але се тільки на око так здається. З усіх міст, де хоч трошки бренить якась жива течія, одно чути: арешти, арешти і арешти. Найбільш лютує ся проклята пошесть в Петербурзі; меж иншим трусили Стебницького¹² і знайшли у його чимало листів від наших людей. Певне, почнуть тепер розмотувати клубка!...* Така злість огортає, коли дивишся на сю огидливу роботу і [не] можеш нічого зробити, щоб зупинити її...* Але ще більша злість та огидливість закіпає, коли читаєш ті «славословія» «влястям предержажим», які без сорому плодять більша частина оргів російської преси: Рабська, лакейська нація,— її б'ють по голові, а вона хапає руку, що б'є, і замість того, щоб укусити, силкується поцілувати та виявити сим свої «вѣрноподданическия чувства»...* Гидота!...*

Важкий рік для мене закінчився. Я вже склав державні іспити¹³ і уважав би себе за «вільного козака», коли б не повставала думка: що далі робити з собою? Де знайти незалежну роботу, користну хоч кому-небудь? Тяжко не хочеться поповнити собою лави «славословящей» бюрократії, серед якої замерзають усі чесні почування. Одна думка про се жажом проймає мене. Ну, та «Куперян каже,— «якось то буде!»...*

«Вістника» ні V-ої, ні VI-ої книжки ще не дістав і мало надії маю, що він далі доходитьме до нас. Напишу отсе Любенському в Петербург, щоб розпитався в «Главн [ом] управленіи по дѣлам печати», з чого виникла заборона і чи не можна її якось обійти. Хочемо подавати «прошенія», щоб дозволено в Росії видавати українську часопись. Не дозволять певне, а по-пробувати треба,— тим більш, що останніми часами (не відаю, чому) цензура трохи менш лютує над українськими рукописами, що подаються в се «чрево китове».

З Галичини давно вже не маю ніяких звісток. Що у Вас робиться?

Бувайте здорові.

Шановній дружині Вашій низенький поклін.

Ваш щирій Сергій Єфремов.

Р. С. Отсе зараз дістав листа від п [ані] Панькевичевої¹⁴, що мене трохи здивував. Вона пише, що я прохав вислати з книгарні Товариства на комісію «Словаря» Уманця і Спільки¹⁵,— чи не вийшло тут якої помилки, бо я про «Словарь» не писав до Галичини. Зрештою я дуже радий був би, коли б той «Словарь» дійшов,— зараз би можна його продати, бо є багато людей, що

* Крапки в оригіналі.

бажали б його у себе мати. Якщо дістану, то продам, а гроші перешлю через книгарню «Кієв[скої] Стар[ини]».

С. Є[фремов]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 21—24. Автограф.

№ 6

[Київ], 16/29. IX. 1901 [р.]

Вельмишановний Михайло Сергієвичу!

Мабуть Ви не одержали мого другого листа, виїхавши зі Львова, то й нарікаєте, що не відповів Вам.

Не міг приїхати до Львова, бо несподіванно попав у москалі, і тепер варюють з мене воду муштрою та «словесністю». Почуваю себе в новому становищі дуже недобре і з фізичного, і з морального боку. Найгірш те, що часу багато відбірає проклята муштра, а тим часом роботи громадської та у видавництві тепер більш, ніж коли було. Дозволено чимало нових книжок («Вік», твори Шевченка, Свидницького, Руданського тощо), треба їх до путя довести, а тут така халепа стряслася.

Ваше оповідання «Бех-аль-Джугур», що до «Віку» прислали, цензурою пропущене і буде надруковане. Тепер ще одно прохання — пришліть свій портрет, коли маєте; як що ж зараз нема, то сповістіть: можна буде у когось з киян роздобути (у п[ана] Берло¹⁶, здається, єсть). Коли писатимете, то неодмінно рекомендованим, бо инакше пропаде.

Ваш щирий Сергій Єфремов

[На початку листа помітка]: Для М. С. Грушевського.

Адреса: г. Київ, Кадетський пер[еулок], д[ом] № 27, кв[артира] 2.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 16—18. Автограф.

№ 7

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Повідомляю Вас, що 30—31 серпня має бути в Полтаві «открытие» пам'ятника Котляревському і дуже прошу подбати про те, щоб звістку про це 1) надруковано по галицьких часописах і 2) руські інституції та й окремі особи взяли участь в святі хоч через присилку привітних листів чи телеграм. Адреса, на яку треба висилати привітання — Полтава, Городской Думѣ, в Комитет по открытію памятника Котляревскому. Бажано було б, щоб як найграндіозніше се свято відсвяткувати.

Дорученне Ваше виконав зараз же, скоро вернусь до Київа. Відповіді від того добродія не маю жодної.

Про новинки не писатиму, бо недавно бачились, певне, з тутешніми людьми, то вони й розповіли Вам усе, що в нас робиться. Що доброго у Вас? Шановній дружині Вашій й Кулюнці * низенько кланяюсь. Цілую Вас братерськи.

Ваш щирий С. Єфремов

P.S. Читав листа Хоткевичевого¹⁷. Ну, й утяв!

2. VII. 1903 [р.] З Київа.

Усім знайомим від мене кланяйтесь.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 51—52. Автограф.

№ 8

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Сьогодні посилаю огляд журналів. Яких нема в огляді — в тих значить нічого цікавого нема. Коли щось не так зроблено, то зараз напишіть, — ще може є час переробити. Подаю авторів оглядів: І. Бр. — Чеховський¹⁸, С. Волох — Прокопович¹⁹, П. Г. — Гриневич²⁰, Мировець — Дурдуковський²¹, В. С. — Страшкевич²², С. Є. — я.

Проценка звуть Василій Николаевич.

Про поштові посилки напишу згодом, бо поштарь, до якого я вдався з проханням, ще [не] дав мені відповіді.

Новинки з львівського життя сумно нас вражають: очевидно, знов закладот підіймається, та чи на добре він вийде?

Дістав я недавно звістку від Василя Миколаєвича Д [оманицького]²³, що моя відповідь Стешенкові²⁴, послана до «Вістника», сього року друкуватися не буде. Коли сьому правда, то я не розумію поводження що-до моєї особи Редакції Вістника. З Стешенковою статєю вона не відтягалася, — чому ж моєї не хоче містити в найблизшій книжці, як того вимагає справа? Переносити полеміку ще на другий рік і взагалі затягати сю справу я дуже не бажав би з причин, про які, здається, не треба говорити. В сій справі писатиму також до редакції, а проте й Вас прошу переказати мое бажання, аби статя конче була надрукована ще сього року в XI або принаймні XII книжці. Взагалі мушу сказати, що співробітництво в галицьких часописях викликає часом такі несподіванки, які зовсім одбивають усяку охоту до дальшого співробітництва.

Щиро вітаю Вас і Вашу шановну родину й бажаю усього найкращого.

Бувайте здорові.

Ваш Сергій

[Київ], 19. 10. 1903 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, с. 471, арк. 53—55. Автограф.

* Донька М. Грушевського Катерина.

№ 9

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Час вже приступити до друку Ваших оповідань. Отже дуже прошу Вас написати мені, в якому порядку їх ставити, і відповідно тому позначити їх і в передмові. «Особисте щастя»²⁵ цензура заборонила, тим то мені самому трудно розібрати, про які саме оповідання в кожному данному місці в передмові говориться. Посилаю Вам і передмову, яку мені верніть, поробивши вставки, бо се той самий примірник, що був у цензурі. Скоро дістану од Вас відповідь, то й віддам до друку.

На загальні збори Товариства збирається їхати декілька людей з різних місць України. Хоч мені теж дуже хотілось би прилучитися до гурту, але мушу сидіти дома, перш за все через те, що як «запасного» мене не пустять за кордон, бо що-дня сподіваємось мобілізації. Адже тепер «воєнное время»!...* Коли Вам треба мого підпису під статутом д[окто]ра Франка, то з дорогою душею даю дозвіл на те, щоб моє ім'я під ним підписано. Сподіваюся також, що мене повідомлять, кому маю передати свій голос на загальних зборах.

Про «теку Ригельмана» та «шведські акти» здіймав розмову з дотичним добродієм, обіцяв уволити Вашу волку, але гадаю, що се була лише ввічливість. Йому тепер не до того, бо й на людях майже не показується. Говорив також і про недруковані глави з автобіографії Костомарова, але певної відповіді не добився. І тут трудно сподіватися успіху.

Життя у нас тепер інтересне, але писати не буду про се... * Росповістять Вам ті, що прийдуть.

Роботи, як звичайно, маю багато, найбільш коло видавництва. Друкую тепер збірник «На вічну пам'ять Котляревському»²⁶. «К[иевскую] Ст[арину]» майже облишив, бо тепер там знову починає запановувати той самий мертвяний «українофильський» дух, як і перше. Коли читали, то й сами певне помітили. Зверніть увагу на звістки з Галичини в останній (II) книжці. Добре було б, коли б хто з Галичини запротестував проти тих помилок та терминології, що там панують. Се зробило б вражіння.

Бувайте здорові. Родині Вашій, Франкові, Трушеві²⁷ — щиро кланяюся.

Ваш Сергій Єфремов

4. III. 1904. [р.]. З Київa. Гоголевская, 27.

З Галичини останніми часами маю дуже мало звісток. Що там цікавого робиться? Як справа з Вашою історією (російське видання)?

С. Єфремов

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 68—71. Автограф.

* Крапки в оригіналі.

№ 10

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Посилаю разом 1-й аркуш Ваших оповідань для коректовання. Зверніть увагу на «Бідну дівчину»²⁸: переписувач очевидно де-чого не розібрав та й попропускав слова; хотів був я повставляти по тій редакції, що була в «Степу» друкована, та постеріг, що оповідання перероблено. До того ж у «Степу» сила коректурних помилок і держатися того тексту не безпечно. На далі також посилатиму по аркушеві,— скоро наскладають, то й посилатиму. Се друга коректа. Першу й третю читаю я сам. Вертаючи коректу, надписуйте опаски. (?) Будуть вони ходити по цензурах, то щоб не пропадали.

Що у Вас нового та доброго? Як по зборах справа в товаристві?

У нас усе по старому. Роботи в мене така сила, що просто не знаю, як з нею вправитися. Коли б на літо швидче до села допастися.

Вашим, Франкові та Гнатюкові низенько кланяюсь. Цілую Вас.

Ваш Сергій Єфремов

[Київ], 29. IV. 1904 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 56—57. Автограф.

№ 11

Дорогий Михайло Сергієвичу,

«Оповідання» давно вже надруковано, але «билета на випуск» з цензури нема ще, то й лежить книжка поки що в друкарні. Скоро вийде, то Вам зараз пришло.

Огляд журналів буде зроблений, але трохи згодом, бо тепер нікого нема в Києві, та й я сам збираюся швидко на село вспочивати. Не пізніше жовтня вишло; як що треба раніше, то сповістїть.

Цілую Вас, Вашим низенько кланяюсь.

Ваш щирий С. Єфремов

9. VII. 1904 [р.] З Києва.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 90—91. Автограф.

№ 12

28. IX. 1904 [р.].

З Києва, Гоголевская, 27.

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Простїть, що довго не відписував Вам, бо тільки отсе тепер переїхав до Києва на сталє життє, а то тільки бував найздом і якось не зібрався написати.

Ваші оповідання вже вийшли в світ ²⁹; посилаю Вам разом з сим листом три примірники (по примірнику кожного ґатунку); решту, як писали, дам у книгарню, щоб Вам при нагоді переслали. Не знаю, чи Ол[ександр] С[ергі-йович] вже в Києві, бо його ще не бачив; розшукаю й його та віддам і йому ті примірники, що Ви писали, та й тоді вже буду «чистий» перед Вами, а то мені соромно, що досі сього не зробив за усяким клопотом.

Рецензії пишемо і коло 10 жовтня Ви їх дістанете. До Вашого списку ми ще долучили отсі: «Образованіє», «Вѣстник Самообразования», «Вѣстник воспитания» та «Всемирний Вѣстник». Чи хто рецензує «Исторический Вѣстник», «Русскую старину» та «Русский Архив»? Коли ні, то й їх варто до гурту взяти. Як що духовних часописів у Кам'янці не оглядатимуть, то їх можна передати Катеринославцям, що просять роботи. Тільки зараз же сповістїть, як з ними бути.

Подав я недавно прохання в Главное Управление по дѣлам печати, аби дозволило мені видавати часопись «Вік». Надії майже не маю, та порішив хоч раз на віку спробувати щастя. Тепер у нас більше про «весну» балакають, хоч по календарю — сама настояща осінь і дійсно стоїть негода. Певне, й моє прохання загине в сій негоді.

Маю ще справу до Наукового Товариства. Я дістав дозвіл одбирати з цензурного дозволу видання Товариства і хотів би поповнити комплект тих, що вже вийшли, і на далі одбирати регулярно усі видання. Тим часом фінанси мої в такім стані, що не дозволяють мені разом видати велику сумму. То чи не дало б мені Товариство книжок на виплату зараз, а я по троху сплачував би залеглось? Прошу дуже зробити се, як що можна, а я, діставши звістку про згоду, пришлю список видань, які хотів би дібрати. За мною ще є невеличка залеглось в книгарні Товариства. Як будете коли там, то попрохайте п[ані] Панькевичеву, аби подала мені точну цифру, скільки я ще винен, і я зараз сплачу.

Почуваю себе досить зле; ходить гуторка про загальну мобілізацію, а в такім разі коли б не піти слідом Дегена ³⁰, що десь пропав без вісти в Манчжурії. А тут саме пороспочинав роботу всяку і дуже не хотілось би кидати її. З видавництвом маю досить клопоту, бо з початком війни книжки наші йдуть гірше, а видатки побільшилися.

Що коло Вас чути? Читаю регулярно «Діло», але воно якесь таке дурне, що з його зовсім не видко галицького життя.

Бувайте здорові. Щиро вітаю Вашу родину, Франка, Гнатюка, Труша.
Ваш щирий Сергій.

Р. С. Чи редакція «Вістника» не згодилась би паралельно з «К[иевской] Ст[ариной]» друкувати мої статі по українськи? ³¹ Я б їх присилав заздалегідь і в «К[иевской] Ст[арине]» робив би примітку, що се переклад з українського. А то почуваю сором перед «Вістником», що не маю часу нічого туди написати зараз.

Ще раз будьте здорові.

№ 13

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Давно вже збираюся до Вас писати, але тільки сими днями одібрав од Ол[ександра] Серг[ієвича] «Записки», які у його можна було взяти, тим то тільки тепер можу скласти реєстр книжок, яких мені бракує. Посилаю й той реєстр. Вийшов він чималенький. Коли яких у йому позначених видань Товариство не може дати gratis, то нехай все-таки вишлють, як що можна сплачувати залеглість не разом, а частками. В останньому разі хай подадуть мені звістку, скільки я винен буду Товариству.

Маю також дозвіл на видання «Видавничої Спілки». Коли б адміністрація її теж дозволила сплачувати частками, то б я написав тоді, чого мені з її видань бракує. Дальші видання Товариства, які виходитимуть, нехай висилають зараз по виході, не чекаючи од мене замовлення. З їх я досі регулярно одержував тільки «Л[ітературно]-Н[ауковий] Вістник», який з першої книжки 1905 р. нехай висилають вже просто на мою адресу. Доманицького книжки хай теж вишлють; він про се мав писати Вам окремо.

80 примірників Вашої книжки з книгарні одібрав і вже всі продав за готів гроші; якби було більше, то б не завадило: можна б ще кілька десятків було продати. Гроші (давав скидки 30 %) — 112 руб. передав Ол[ександру] Серг[ієвичу], як Ви писали.

Книжку, спасибі Вам, одібрав і тепер саме її читаю та за кожною сторінкою згадую Вас із подякою. Нарешті маємо вже історію для тутешньої публіки! Статтю про Вашу книжку обіцяв дати до «К[иевской] Ст[арини]» Василенко³²; тож сам він писатиме і в «К[иевских] Откликах»³³. Я думаю дати бібліографічні замітки до «К[иевской] Газети»³⁴, «Волини» та може ще до деяких часописів.

Книгарні хваляться, що книжку купують добре.

Незабаром маю їхати до Петербургу, — таки домагатимусь, не вважаючи на заборону, щоб дозволили часопис «Вік». Надії мало, бо наша «весна», здається, вже от-от минеться: «отмѣнена!»...* Дуже кортить мене де-що про се написати до Вістника, та от горе, що часу не маю. Опріч усього иншого, ще і з мобілізацією маю велику мороку. Боюсь, щоб не довелося мандрувати під японця, коли мобілізуватимуть Київ.

Бувайте здорові. Цілую Вас, а Вашій родині та знайомим низенько кланяюсь.

Ваш Сергій Єфремов

10. XI. 1904 [р.]. З Києва.

Р. С. Степаненко³⁵ забув мені сказати, як посилав Вам книжки, а то б я був положив до пакунку й «Оповідання». Жду тепер нової okazji, — чи може не ждати, та просто вислати?

Р. Р. С. Зараз одібрав Вашого листа з датою 6. XI. Волоха піджену сьогодні ж таки, хоч він мені казав давненько вже, що одіслав рецензії.

* Крапки в оригіналі.

Як що не виїду нагло до Петербургу, то сими днями вишло рецензію й на Будиловича³⁶. Трудніша справа з працею по історії цензури³⁷: на найблизшу книжку певне вже не встигну. Але, може, нехай іде так, як є, а я згодом пришлю до Вас ширшу замітку по тим матеріалам зроблену, а Ви вже надрукуєте її де схочете — чи в бібліографії «Записок», чи статєю у «Вістнику». Так само ширшу рецензію дам згодом і на статю д[окто]ра Франка в Енциклопедичному Словарі³⁸. В статі чимало є дрібних помилок і промахів, то чи зручно Вам буде відповідну рецензію друкувати? Ще раз бажаю усього доброго.

Ваш Сергій

[Київ], 11. XI. 1904 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 76—79. Автограф.

№ 14

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Простіть, що такою св...* поводжуся. Вернувшись з Петербургу, так запрягся в роботу, що кожного дня збирався Вам писати і що-дня одкладав на завтра, та й до того довідкладався, що хоч очей у Сірка позичай.

«Історію» Вашу власне я й вирятував з рук цензорських: подав йому слово чести, що в Петербурзі на власні очі бачив дозвіл. Він повірив та й пустив. Оповідку надрукую в II кн. «К[иевской] Старины»; в деяких київських часописах була вже оповістка. «Очерк» перечитую потрохи й роблю замітки. Не пізнійш, як в кінці лютого скінчу й вишлю Вам.

Часописі мені, як десь певне вже чули, не дозволено; за те події останніх часів вплинули так, що Комитет міністрів признався, що є на світі указ (1876 р.), і захожується коло його перегляду. Що з того вийде — ще не відомо. Гадаю, що указ буде скасовано, але можуть повстати інші «бичі», замість прогнаного «скорпіона»...*

Книжки, спасибі Вам, одібрав. Нема тільки отсих:

Записки, т.т. 15, 39, 56, 57 і 62 (зайві прислані 31—32 і 50).

Етнографічний збірник, т. 13.

Матеріяли до укр[аїнсько]-руськ[ої] етнології, т. 6.

Руська історична бібліотека т. 7 (зайвий прислано XXII)

Часопись правнича, річн[ик] V, четвертий чверторік (зайвий р. IV, 3—4 чверторік).

Дуже прохав би, щоб дослали мені ті книжки, яких не маю; зайві при нагоді верну. На будуще нехай просто висилають усі видання товариства і я за них платитиму чи роботою, чи грішми в кінці кожного року.

Рецензію на Будиловича, Франка та иншу роботу — зроблю, — присягаюсь бородою пророка, — тільки «потерпи на мнѣ Господи!»

* Крапки в оригіналі.

В Петербурзі дав мені Ол[ександр] Ігн[атович] [Лотоцький] 100 руб. Ваших,— я передав їх Ол[ександру] Сергієвичу [Грушевському]. «Очерків» я ще трохи продав.

Бувайте здорові. Низенько кланяюсь Вашим. Цілую Вас сердечно.
Ваш Сергій Єфремов

[Київ], 2. II. 1905 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 84—86. Автограф.

№ 15

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Простіть, що знов опізнився з відповіддю. Вернувшись з Петербургу, куди мусів за громадськими справами вдруге поїхати, застав Вашого листа, та разом застав і таку силу роботи, що зовсім не лишалось часу на листованне, тим більш, що до Вас мені хотілося написати докладно. Та аж отсе, трохи впоравшись з поточною роботою, пишу.

Насамперед посилаю Вам Проект російської конституції³⁹, (платформу знайдете в «Освобожденіі») і відповідь на платформу від українців; додаю також і Записку «Нужды украинской школы», а «Нужды печати» я вже Вам вислав (№ 21 «Сына Отечества») ⁴⁰. Підписи під обома записками збираються й будуть оголошені далі. Що до Проекту, то ним усі не задоволені й тепер виробляється другий; з Київа йде проект, де пропонувано поділ на області після економічних, географічних та етнографічних ознак людности, але не знаю, чи такий проект задовольнить централістів московських. В останньому проекті є також пункти, що цілком забезпечують культурні вимоги України.

Що до українського питання, то де-що Ви, певне, вже знаєте з часописів, особливо про урядові заходи. Академія Наук, університети Київський та Харківський і генерал-губернатор вже відповіді свої послали в другу інстанцію (міністрам вн [утрішніх] справ та народної просвіти) і відповіді усі прихильні до нашої справи, бо обстоюють за цілковите зрівняння української літератури з літературою російською. До речі, в «Ділі» була якось звістка про засідання Академії Наук,— в тій звістці нема й слова правди і взагалі наколочено такого гороху з капустою, що можна лишень плечами здвигати, читаючи, напр [иклад], про такий науковий оргán, як «Записки Комитета міністрів». Майте се на увазі й на «Діло» не покликайтеся. Депутації, що їздила до Петербургу, Вітте ⁴¹ й Кобеко обіцяли, що українська література буде зрівняна з російською; але в останню свою подорож до Петербургу я чув, що «Главное Управление по дѣлам печати» неодмінно хоче убгати нас під цензуру, хоч би навіть російську літературу з-під попередньої цензури й визволено. Підстава та, що «малороссійская література вся простонародная». А втім тепер мало хто у нас звертає увагу на діяльність усяких бюрократичних комісій; сподіваючись, що їм швидко кінець настане з обновленем усього укладу...*

* Крапки в оригіналі.

Так чи інак, а життя у нас тепер кипить, роботи — сила, біганини всякої ще більше... * Тим то простіть і не ремствуйте, що я систематично спізняюсь з обіцяними для Вас працями. Все зроблю, тільки «потерпи на мнѣ, Господи!» Насамперед про «Очерки» — більшу половину їх я прочитав і, регулярно що-дня хоч по троху читаючи, надіюсь незабаром скінчити (термину вже не визначатиму, щоб знов не збрехати); скінчивши, зараз Вам одішлю. Окрім того, що писав Вам в останньому листі, ще продав 35 пр [имірників] «Очерків» та маю замовлень на 20. Гроші за продані поки що в мене лежать, бо давно не бачив Ол[ександра] Сер [гійовича]. Як скінчу читання «Очерків», тоді зараз і за рецензії візьмуся. Оповідав Є[вген] Х[арлампович] ⁴² про війну, що у Вас розпочалася, та й сам я бачу войовничі вигуки в «Ділі». «Діло» мене просто обурює, як зовсім стороннього навіть чоловіка і може бути, що не вважаючи на брак часу візьмусь за перо, щоб сказати на адресу цієї часописі скільки теплих слів. Які вигляди на загальні збори? Певне колотнеча знов буде. До речі, повновласть од себе я послав зараз же таки, доставши повідомлення, на руки Гнатюка.

«Во искупленіє грѣховъ моихъ» посилаю Вам тим часом замітку про новий Шевченків автограф ⁴³. Як що можна, скористуйтеся нею чи до «Записок», чи до «Вістника», — куди знайдете краще, туди її й притуліть. Коротеньку звісточку про автограф я подам і в «Старині», але там буде тільки звістка, а докладніше з текстом поезій посилаю Вам.

Бувайте здорові. Цілую Вас братерськи і низенько кланяюсь шановній дружині Вашій, Кулюнці та всім добрим людям.

Ваш Сергій

22. III. 1905 [р.]. З Києва.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 92—95. Автограф.

№ 16

Дорогий Михайло Сергійовичу,

Посилаю Вам число «Кіевск [их] Откликов» з статтю поляка «Русинській вопрос в цифровом освѣщеніи» ⁴⁴. Не вважаючи на свій чисто цифровий характер, стаття переповнена «передержками», замовчуваннями одних фактів, підкреслюванням других і т. п. Але відповідати на цифри можна тільки цифрами ж таки. Тим часом у нас сього не знайти, тим то відповідь написати просто неможливо. А тим часом відповідь конче потрібна, бо передчуваю, що стаття зробить вражіння і на неї раз-у-раз посилатимуться. Отже, дуже Вас прошу, як що Вам самим ніколи, знайти кого-небудь, хто таку відповідь написав. Як що той, хто писатиме, по російськи не зможе, то хай пише по українськи [та] прийшло, скажемо, мені, то я перекладу. Редакцію «К [иевских] О [ткликов]» змусимо її надрукувати. Справа дуже важна.

* Крапки в оригіналі.

Будьте ласка, сповістіть мене карткою, коли сподіватися статі? Що швидче, то краще.

Бувайте здорові. Цілую Вас і Вашим кланяюсь.

Ваш С. Єфремов

[Київ], 9. V. 1905 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 98—99. Автограф.

№ 17

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Разом посилаю Вам скінчений переглядом «Очерк історії українського народу». «Оже ся переписал или не дописал», а також і за те, що так довго затримав — простіть і не ремствуйте. Ніколи було страшенно, то й показався перед Вами неаккуратним.

На мою думку, «Очерк», видаючи на ново, треба доповнити особливо в останній частині (XIX вік), а також додати нову главу про історію літератури перед Котляревським, а також про ту традицію, що довела до українського відродження. Так, як воно зараз є, читачеві трохи незрозуміло, чому цілковите «банкротство» українства в XVIII в. одмінилося в XIX на такий рух, що має перед собою будучину. Треба сю прогалину заповнити. Трохи ростягнута частина перед козацькими рухами; чи не можна б її скоротити? Тоді книжка читалась би з більшим інтересом.

Коли маєте видавати «Очерк»? Ті примірники, що були у мене, геть чисто усї попродавав і маю ще замовлення. Думаю обернутися до Ол[ександра] Сер[гійови]ча [Грушевського], чи нема часом у його ще хоч з сотні примірників, які можна буде швидко розпустити по Київських книгарнях.

П т. великої «Історії», епасибі Вам, одібрав та й забув навіть подякувати. Отже дуже дякую хоч пізно вже. Доманицького примірник одіслав; Ол[ександру] С[ергійови]чу ще не віддав, бо його в Києві увесь час не було, але сими днями вернувся, то віддам швидко.

На кілька день отсе виїхав до Чикаленка спочивати, але на сьому тижні буду знову в Києві.

Чикаленко Вам кланяється. Бувайте здорові. Бажаю Вам і Вашим усього найкращого.

Ваш Сергій Єфремов

16. V. 1905 [р.]. С[ело] Кононівка.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 100—101. Автограф.

№ 18

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Вернувшись вчора до Київа, зараз пішов до редакції К [иевских] О [ткликов] в справі Вашої статі. Показалося, що статю вже складено (коректу держав Мировець); піде статя в понеділок (23. V.). Присилайте дальші розділи, яких коректу держатиму вже сам. Відбитки будуть зроблені так, як бажаєте — 300 пр [имірників]; для відбитків мені ще дадуть одну коректу.

Ваша попередня статя поки що лежить; цензор вже раз її заборонив, але редакция під загальним тиском обернулася з скаргою на цензора до Клейгельса⁴⁵, за те що цензор забороняє писати про українське питання. Гадаємо, що можна буде писати, а коли б Клейгельс одмовив, то скоро піде й на його. Взагалі в Київі з українським питанням тісно, але тепер поверта, здається, на краще — після морського погрому.

В «Сынъ Отечества» обидві Ваші статі надруковано.

Правду пишете, що «земля горить під ногами», але гасити нікому. Одиниці вибиваються з сил і не поспішають усього робити, а нових робітників щось не прибуває.

Чи дістали «Очерк» і листа, що вислав з Кононівки? Вашим кланяюсь і Вас цілую.

Ваш Сергій Єфремов

[Київ], 20. V. 1905 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 104—105. Автограф.

№ 19

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Про всякі публічні справи розповідь Вам Б [орис] Дм [итрийович] [Грінченко], тим то про їх не писатиму, а обернусь до дрібніших питань.

Певне, бачили вже № 148 «Кієвск [их] Откликів», де надруковано протяг Вашої статі. Помилки там є, але я в тому не винен: мені не дали коректи продержати. Ходив справуватися; сказали в редакції, що їм дуже незручно посилати кудись на коректування газетний матеріал; що се задержало б випуск числа. Я таки обстоюю, щоб прислали; обіцяли, що зроблять далі. В усякім разі одбитків я продержу коректу сам і вже першого аркушу навіть продержав і повиправляв те, що там помилкою було надруковано. Одбитків замовив 300 пр [имірників]. Заголовку поки що не друковано. Який буде?

Останній розділ статі Вашої я перечитав. На мою думку, нічого там нема такого, чого не варто було говорити, оприч отсього уступу: «результати этого старанія [мова про Холмщину] вмѣсто улучшения мѣстных отношений вызывают теперь реакцію со стороны правительства, возвращающегося к ограниченіям религиозной свободы». Я б сей уступ проминув, бо уряд

назад поверта не тільки через діяльність поляків, а просто тому, що усякі «реформи» він робить без жодної щирости, тільки про те й думаючи, як би назад повернути й нічого нікому не дати.

«Історію» присилайте. Я роздам по книгарнях. Разом нехай вкладуть і для мене деякі книжки, яких списочок окремо прикладаю. Посилаю книжок на 25 руб., нехай у книгарні товариства погасять мою залеглисть (там щось коло 20 руб.), а решту за книжки, які висилатимуть. Чого не стане — дошло потім, тільки нехай повідомлять мене про цифру моєї залеглости.

Втомився я вже. Коли б швидче з Київа на село виїхати; нерви одмовляють вже служби. Та виїду не раніш, як після 20 с [ього] м [ісяця].

Низенько кланяюсь дружині Вашій.

Ваш Сергій

P. S. Редакция «Кіевской Старини» просила запитати Вас, чи можна буде Ваші статі з «Кіевск [их] Откликов» передрукувати? І чи зручно се буде, що окремі одбитки будуть?

С. Єфремов

[Київ], 2. VI. 1905 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 106—108. Автограф.

№ 20

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Пишу прихапцем, бо вже кілька день, як вставши о 5 вранці до 10 ввечорі пробую, чи міцні маю підосшви по київських бруках. Одбуваю мобілізацію, «вистоюю» черги і т. п. Зараз має бути лікарський огляд у «воинского начальника». Чорт їх знає, що вони зо мною зроблять!

З кінцем статі Вашої до «Откликов» сталася досить несподівана пригода. Як бачився я з Василенком, то він сказав, що останній розділ написано трохи різко і редакция має з сього приводу Вам писати, аби помягчити⁴⁶. Взагалі затягають там справу. На зачеплену Вами тему має писати до «К [иевских] Откликов» Фельдман⁴⁷, редактор краківської «Крытыку».

Пишучи Вам колись про потребу скорочення першої половини «Очерків», я не мав на увазі якогось певного уступа чи глави. Я думаю що се треба б зробити взагалі з першою частиною. Теж саме я чув од багатьох читачів (не спеціалістів). Тим то, коли Ви написали мені, що се залежить від загального пляну Вашої праці, то я вже й не згадував, бо те Вам ліпше знати.

Тому V «Історії України» одібрав 7 примірників; 1 дав Ол[ександру] Сер[гійови]чу, 1 — Василенкові, а один, з ласки Вашої собі зоставив і, певна річ, дякую. Решта, як і 1 пр [имірник] II тому, лежить у мене. Що скажете з іми зробити?

Через мобілізацію почуваю себе не дуже то добре. Може заметуть куди.

Бувайте здорові. Низенько кланяюсь Вашим та усім добрим знайомим.
Цілую Вас.

Ваш Сергій

[Київ], 17/30. VI. 1905 [р.]

Р. С. Через д[обродія] Міхн [овського]⁴⁸ переказав я Вам дещо на словах.
Будьте ласка, пишучи, черкніть, чи можна сподіватися на Вас.

С. Єфремов

Франка як побачите, то перекажіть йому, що знайшов тільки дві книжки,
які й вислав; третю пошукаю.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 109—111. Автограф.

№ 21

[Київ], 23/VI 6[VII] 1905 [р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Нарешті по довгих митарствах визволився од військової служби на віки віків; маю тепер «чистую отставку» і вже можу не клопотатися ніякими мобілізаціями. Була небезпека, що потягнуть, та обійшлося усе гаразд.

Маю до Вас одну дуже велику просьбу. Коректор справляє своє діло досить зле і недбало: 1) мусів друкувати по точному шаблону «Л[ітературно]-Н[аукової] бібліотеки», а друкує всякими форматами, на дорожчому, здається, папері і досить недбалим друком (криві колони, криво пообтинано й т. п.); 2) коректа лиха до того, що подекуди не можна нічого розібрати; 3) самовільно випустив № 3 додатком до свого органу; 4) не додержує відсилаючи умовленої ваги, а се доводить до зайвих великих видатків. Отже прошу Вас: 1) прочитати йому відповідну й добру нотацию з погрозою, що книги з поганою коректою не будуть приймані й оплачувані, і 2) коли які числа ще не надруковані примусити його до пильнішого коректування.

Новинок у нас взагалі не багато. Є чутка, що міністерство внутрішніх справ згодилося на те, щоб дати українському письменству однакові права з усіма іншими, але проти сього — міністерство народної освіти! Комитет міністрів переглядав уже справу, але що він вирішив — невідомо, бо його резолюції ще не надруковані.

Чи не збираєтесь Ви часом до нас? Коли збираєтесь, то повідоміть, щоб поміркувати, коли і як краще побачитись.

Бувайте здорові. Цілую Вас.

Вашим кланяюся.

Ваш Сергій

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 112—114. Автограф.

№ 22

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Мобілізація мені дурно не пройшла; застудився й мусів відлежати. Через те запізнився з виконанням доручень і з відповіддю.

Позаяк я сам не виходив з дому, то попрохав піти до Василенка Мировця. Кінець статі буде надрукований в найближчий понеділок. Може редакція К [ієвських] О [ткликов] зробить які примітки од себе. А втім, скоро почну виходити, зараз піду до Василенка й побалакаю ще особисто. «Кієвская Старина» передрукує статі, тільки дожидає кінця. З коректою виходить зле тим, що мені дають тільки одну: помилок багато, то іноді за один раз усього не можна й доглянути. Тепер Ви з власного досвіду переконалися, як важко мати діло з «К [ієвськими] Откл [иками]» і скільки ся часопись, що ведеться ніби то «своїми» (та й які вони власне «свої»?) людьми, не наша. Пишіте, що треба завести свій орган російською мовою; звичайно, се було б добре, але неможливо. Вести його в Києві — значить віддатися на неласку усяких Сидорових, які українське питання переціжують через спеціально-густе сито; завести безцензурний орган в Петербурзі — де ж там співробітників знайти? Я вже не кажу про матеріальні труднощі, які як на наші обставини — просто кольосальних видатків вимагають. А втім незабаром, певне, матимемо український орган: 31 травня комитет міністрів скасував указ 1876 року, хоч якісь обмеження, як чув я з приватних джерел (офіційної звістки ще нема), таки лишилися. Думаю, що не надовго. Характерно, що міністерство внутрішніх справ висловилося за скасування указу, а міністерство народної освіти — проти скасування. Се зрозумілим стане, коли скажу, що від міністерства освіти «записку» писав наш приятель Будилович... Сей «учений муж» очевидно багато сміливіший, ніж Флоринський⁴⁹, що не посмів обстоювати обмежень на університетській раді.

Що до з'їзду, про який я Вам переказував, то д [обродій] М [іхновський] зле Вас поінформував, не знаючи очевидно до пуття, як стоїть справа. Ініціатива союзу й з'їзду вийшла з українських кругів; в бюро сидить наш чоловік; на з'їзд збираємося їхати численною компанією (чоловіка з 10) і треба конче, аби й Ви були. Посилаю Вам програму, з якої побачите, що виникнуть справи важні (у друк поки що програми просять не пускати і взагалі не подавати про з'їзд ніяких звісток). З'їзд одбудеться десь певне в серпні; конче приїздить. Маю надію, що не осоромимося, а упустити таку okazji було б просто непростеним гріхом.

Простіть, що пишу про все загальними фразами. Багато цікавих річей до писання незручні. Та й часу мало маю, бо через хворобу та мобілізацію по-запускав діла, а тепер мушу доганяти.

Оповідку про книжки одібрав уже, а самих книжок ще ні. Піду завтра до цензора, щоб забрати.

Коректор поводитьсь зле. Виправдуючись крайнім поспіхом він робить діло недбало, та й поспіху не видно, бо №№ 2, 4 і 6 ще очевидно не готові. А потреба у їх вельми велика. Доведеться переменити чоловіка, бо праця має бути ще інтенсивніша. Знов хтось мусить до Вас приїхати.

Бувайте здорові. Цілую Вас, Вашим кланяюсь.

Ваш Сергій

За тиждень маю з Києва виїхати до Ситківцевь. Адреса буде така: М. Ільїнці Київ [скої] г [убернії]. Чрез контору Ситковецького сахарного заводу — мені.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 115—118. Автограф.

№ 23

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Коректу останнього розділу Вашої статі вже прочитав; піде він в завтрашнього числі⁵⁰. Редакція зробила примітку, що не згоджується з Вашими поглядами на те, що уніяство — національна українська церква, що вимагає точніше розрізняти «шляхту» від «поляків взагалі» та що не спочуває «історичним спогадам». Примітка, як бачите, не має підстав у самій статі, тим то я радив Василенкові не страмитися й викинути її. Не знаю, чи послухає, — та завтра побачимо.

Науменко⁵¹ дав статю складати до «Кієвской Старини»; говорив я йому, щоб послати Вам коректу, — дуже проситься, щоб сього не робити, бо хоче до 20-го ту книжку випустити. Казав, що припилює, щоб не було помилок.

З Києва збираємося їхати — Грічченко, Чикаленко та я; з Чернігова — Шраг⁵²; буде ще дехто. Бачу, що інформатори понаплутували, а писати не хотів, бо з Петербургу мені наказували остро конспірацію (щоб не писати), а сами писали! Ну, та справу роз'яснено, здається, цілком. Що буде нового — повідомлю.

Стопа ліпшого паперу коштуватиме рублів 6—7, виходить з нашого паперу, на якому друкували «Бібліотеку», 32 сторони з аркуша. Але я рішуче не радив би Вам друкувати «Очерки» й на ліпшій папері. То Лотоцький має якесь «пристрастє» до ліпших паперів, але на них книжки, навіть беллетристичні, розходяться погано, а плутанини з ріжними паперами виходить багато. Наші видання на ліпшій папері йдуть здебільшого на подарунки.

Коректор — дивна людина: хоч може і з надвишки «усердія» понаплутував, та ще й ображається, коли йому його помилки показано. Та коли він рішуче зрікається навіть взяти роботу докінчити (№№ 2, 4 і 6, яких він очевидно не викінчив), то робити нічого. Прошу вас взяти у його рукописи № 2, 4 і 6 й дати до друкарні товариства. Може пан доктор буде такий ласкав, що прочитає коректу сих №-рів (певна річ, на далі його такою роботою не обтяжатимемо, а се тільки ради поспіху), — то дуже його прошу. Формат, шрифти і все інше — як у «Літ [ературно]-Наук [овій] Бібліотеці», тільки обклашка з сигнатуркою така, як на попередніх №-рах. Надрукувавши, примірників по 300—400 вислати звичайним порядком, а решта нехай полежить, поки хтось приїде та лад усьому дасть. Доведеться тоді нового коректора пошукати. До №-ра 2 має бути приложена мапа, на яку гроші видано коректорові.

Вибачте, що завдаю Вам клопоту і прикростей, але ж так се все трапилося несподівано й чудно, що инак зробити зараз не придумаю.

Лежучи, понаписував Вам де-які рецензії (з обіцяних і необіцяних),— переписавши пришло.

Бувайте здорові. Вам, Вашій пані й Кулюні низенько кланяється
Ваш Сергій

[Київ], 10. VII. 1905 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 119—122. Автограф.

№ 24

Бога бійтеся, дорогий Михайло Сергієвичу,— що таке я від Вас «старанно скриваю»? І в думках навіть такого не мав, а просто не було доброго способу докладно про все оповістити. Як же одібрав з Петербургу документ, то зараз Вам його вислав. Не знаю тільки, чи дістався він до Вас.

Що написано про полтавський з'їзд⁵³ — те дурниця й набрехано, як бачу з тієї вирізки, що Ви мені прислали. Не годилося також «Ділу» давати звістки про з'їзд національностей, бо просили не пускати таких звісток поки що в друк. Та якась довгоязика хвеська не видержала!

Репліку Вашу певне бачили вже надрукованою; бачили й репліку до репліки. Ну, й голови! Думаю сю справу підняти в своїх «Замітках»⁵⁴, бо «К[иевские] Отклики» поведуться так, як менш усього їм би годилося.

Що до коректора — про се згодом виясниться. Певне, хтось поїде туди.

Послав Вам поки дві рецензійки до «Записок» і дві замітки до «Вістника». Коли варто — надрукуйте, а не варто — киньте до коша. Трохи запізнівся з Будиловичем, та вже так сталося,— нічого робити.

Вже тижнів зо два сижу на селі, спочиваю. Де Ви тепер?

«Історію» одібрав саме перед виїздом своїм і зараз же продав 10 пр [имірників] Оглоблину⁵⁵. Решта книгарів не хоче брати за готові гроші, бо дуже, кажуть, великі книжки, а попит на їх ще не виясвився. Розов⁵⁶ прохав дати на комісію, але без Вашої згоди сього я не міг зробити і він прохав запитати про се Вас. Оглоблин дальші томи прохав висилати просто йому по 10 примірників кожного тому, а гроші платитиме, кому скажете. Ті, що лишилися у мене, примірники розпродам, повернувшись до Києва. Охочих купити людей знайдеться багато.

Ага, забув був. Посилка ся з «Історією» обійшлася чомусь дорожче, ніж попередні (взято з мене в митниці 19 руб. 65 коп.), то щоб книгарям свого комисового % не втратити, мусів я побільшити продажню ціну по 10—15 коп. на томі. Хоч і прикро се, а нічого було робити.

Що у Вас новенького? Де тепер перебуваєте?

Бувайте здорові. Кланяйтесь Вашим.

Ваш Сергій

10. VIII. 1905 [р.]. З Ситківцець.

Буду на селі до 25. VIII. (ст[арого] ст[илко]).

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 123—125.— Автограф.

№ 25

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Одібрав зараз Вашого листа (дати 11 (24). VIII) і поспішаю відповісти.

Дуже добре, коли б Ви могли бути в Києві в кінці серпня (ст. ст.): 29—30 можна б з деякими земляками побачитись⁵⁷. Тоді й побалакали б про всякі справи, та й побачили б — чи виходять земляки з апатії. Я зараз, на селі сидючи, мало відомостей маю про настрої, але так гадаю, що хто не був апатичний, той і тепер працює; а коли хто заліз в апатію, то там йому й «скончаваніє» буде...* І нічого тут поробити не можна, хіба такі часи настануть, що «каменіє возопіють». А поки що, на жаль, вони, як і слід камінню німому, мовчать...*

Про «Історію» я вже писав Вам в попередньому листі. До речі — чи дістали того листа й рукописи?

Коректи кінця відбитки з «К [іевских] Откликів» ніяк не міг допроситися: там тоді таке якесь безладдя було, що нічого й не розібрати. Та так не допросившись і виїхав з Києва. Писали мені потім, що до мене прислали з друкарні по коректу, якої не прислали. Вернувшись до Києва, зараз же усю справу об'орудую.

Здається, наслідком безладдя була й відповідь на Вашу репліку. Чув я, що «яко би в сонном виді сіє произошло», чи щось в тім роді. А проте се, певна річ, з громадського погляду справи не міняє.

А Ви так зі Львова й не виїздили нікуди?

27. VIII. виїду до Києва на «дѣланіє дѣл своих».

Будьте здорові. Вашим низенько кланяюсь.

Ваш Сергій

[Сиріаці] 18. VIII. 1905 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 126—127. Автограф.

№ 26

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Додаток до брошюри одібрав і вже дав до друку. Все буде зроблено, як бажаєте.

Що до «Кіевск [их] Откликів», то справа з ними ще не вияснилася. По тій розмові, про яку Вам оповідав, другої не було. Вони мовчать, і я мовчу, бо не хочу набиватися. Тим більш, що, здається, й потреби в сьому не буде. «Кіевская Газета»⁵⁸ позбула ся Александровського і тепер стала зовсім чистою; редакція обернулася до мене, щоб я взяв на себе завести у їх український відділ. Не дав рішучої відповіді, доки не виясниться відносини до «Кіевских Откликів»; статтю був дав, та не пощастило; цензура з'їла. В усякім разі «Кіевську Газету» треба буде прибрати до рук.

* Крапки в оригіналі.

З В [асилем] Фед [оровичем] ⁵⁹ ще не балакав, бо його нема в Києві, але сими днями буде, то й побалакаю. За те найшов иншу рибу досить грубу, яка 1—2 акції візьме. Се — Демченко ⁶⁰.

Федір Павлович [Матушевський] пише, що не знайшов рецеписів на виланий крам; будьте ласка, дайте йому звістку, в кого їх має шукати.

Ще одна справа. Один з Київських видавців хоче видати в перекладі на російську мову Вашу передмову до німецького видання «Історії» (з «Ruthenische Revue» ⁶¹) й просить запитати Вашого дозволу. Що йому відповісти?

У нас поки що усе по старому.

Будьте здорові. Вашим низенько кланяюсь.

Ваш Сергій Єфремов

13. IX. 1905 [р.]. З Києва.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 128—129. Автограф.

№ 27

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Простіть, що давно не писав до Вас нічого: не до того було. Події мчаться так скажено-швидко, що просто не встигаєш справитись з усім. «Конституція» на словах і разом дика башибузукська азіятчина у вчинках; обіцянки і практика — все це так далеко розходиться одно від другого, що просто не знаєш, що буде завтра й до чого ще діло дійде. З часописів певне вже знаєте, що ми зараз пережили цілий ряд «погромів», наперед організованих і підстроєних адміністрацією; що юридичні «свободи» фактично топчуться в болото військом і властями з купкою хуліганів. Тим часом, очевидно, що такий переступний час не може довго тягтися і все-таки реакція мусить уступитися з дороги. На сьогодні-завтра дожидаємо оповіщення нового закону про друк, з якого зараз же й думаємо скористуватись. Фактично й до сього часу можна було де-що зробити в тому напрямі, але російські часописи все-таки не дуже охоче за нас заступаються, а надто в сі часи, коли для їх є питання важніші од нашого. Через се то ми й надумали зараз же, скоро вийде новий закон, видавати в Києві власний часопис українською мовою. Діло вже цілком організовано, так що можна буде почати кожного дня. Разом з тим фактично наступило і те поєднання радикалів і демократів ⁹², про яке ми так багато говорили. Всі ми сподіваємось, що і Ви нам допомагатимете своєю працею в новому ділі, яке з першого разу вести буде таки важенько. Та сим ми не вражаємось. Коли б тільки швидче можна було почати.

За весь сей час нічого абсолютно не міг робити. Проте сподіваюсь, що обіцяні рецензії таки вишлю сими днями; простіть, коли роблячи на-швидку, не зроблю так, як би бажав.

Брошюру Вашу по книгарнях роздав.

Бувайте здорові. Щиро Вас цілую і Вашим кланяюсь. Що у Вас робиться?

Ваш Сергій Єфремов

[Київ], 28. X. 1905 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 132—133. Автограф.

№ 28

Вельмишановний Добродію! *

Незабаром у Києві має видаватися щоденний політичний, економічний і літературний часопис «Громадське слово»⁶³ з звичайними oddілами щоденних газет. Напрямок часопису — демократично-радикальний. Підписачі, організуючи діло, сподіваються від Вас помочі літературною працею і просять дозволу подати Ваше прізвище друком яко співробітника нового органу.

Зважаючи на те що справа пильна, просимо негайної, по зможі телеграфічної, відповіді.

Ширші пояснення маємо подати згодом.

Просимо присилати статі.

З великою шанобою Сергій Єфремов. Б [орис] Грінченко, Вол [одимир] Леонтович⁶⁴, Є [вген] Чикаленко

У Києві. Жовтня 28, року 1905.

Адреса: Київ, Гоголівська у., ч. 27, С. А. Єфремов.

Помітка: Підписи-автографи Б. Грінченка, В. Леонтовича, Б. Чикаленка.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 134, Автограф.

№ 29

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Посилаю Вам рецензії, що поробив сам; ще має прислати Вам Страшкевич З та Волох — З. Простіть, що так забарився, але тепер такі часи, що просто ніколи було вгору глянути, а до того ж ніхто майже не схотів допомагати, як було минулих років. Додаю до сього ще, що «Мір Божій», «Въра и Разум», «Богословській Вѣстник» та «Православний Собесѣдник» переглянуто, але в їх нема нічого для нас цікавого.

З часописом поки що не виясилось. Друкарні в Києві не згоджуються друкувати без дозволу з Главнаго Управленія, а воно все одкладає з дня на день дозвіл, одмагаючись тим, що кожного дня можуть вийти нові закони, після яких вже дозволу й не треба буде. Становище, як бачите, препаскудне. Ми вже надумали, як що сими днями закону того не буде, їхати до Петербургу й починати видання там, бо в Петербурзі друкарні бойкотують цензуру і друкують усе без її дозволу. Се було б уже зроблено, як би петербуржці нас не обнадєжували мало не що дня надією на нові закони. Одначе чи так, чи инак, а часопис мусить бути і буде, хоч би для сього довелось їхати до Петербургу. Як що нові власти прийдуть, зараз Вас повідомлю. За статю спасибі, піде, хоч не так скоро, як ми думали і як бажалося.

Мушу сьогодні на кілька день виїхати з Києва додому, бо там просто лаза-

* Запрошення до співробітництва — на третій сторінці листа № 27.

рет: усі слабі. Через те й решту рецензій доручаю послати безпосередньо, щоб не задержувати тих, які вже готові. Так незручно в такий час виїздити з Києва, але нічого не можемо зробити.

Бувайте здорові. Цілую Вас і Вашим низенько кланяюся.

Ваш Сергій Єфремов

II. XI. 1905 [р.]. З Києва.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 135—137. Автограф.

№ 30

[Ваганичі], 6/19. III. 1906 [р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Знову обставини вибили мене з колії⁶⁵, і знову я для Вас загубився. По короткому побуті в Києві на поважній посаді мусів мандрувати далі (власне і в Київ не з доброї волі я був переїхав), і тепер сижу серед Деревочів. Власне кажучи попав в чудові умови і з боку фізичного (спокій, добре урядження) і духового (бібліотека тощо). Коли Вам потрібно що, то надішліть сюди (адреса далі) яких книжок на розгляд,— я тепер цілком вільний і тільки писанням і живу. Прошу прислати, бо приїхав з голими руками. Дуже жаль мені, що так і не зрецензував «Чтеній Нестора», яких Ви хотіли...* Думаю тут ще кілька тижнів побути,— взагалі, мабуть поки не вясниться. А не хотілося Києва кидати: саме у вир культурного життя був попав, і дуже хотілося з любимими товаришами гуртом попрацювати, тим більш, що роботи є доволі, а робітники на казенних харчах!

Між иншим чи не були б ласкаві сказати послати на редакцію «Нової Громади» із пару моєї «Козаччини»,— так я її, бідної, і не бачив досі. «Ходаковського» мабуть одбитків не робили...* А як що було трохи, то теж як би з пару вислали.

Не знаю, чи не писали Ви або не посилали чого мені додому на село; я вже звідти більш як місяць виїхав, і не маю жодних звісток.

Марії Сильвестровні низенько уклоніться. Д[обродієві] Гнатюкови теж.

З щирим поважаннем

С. Єфремов

Адреса така: (для простої і рекомендованої кореспонденції) — Ст[анция] Хоробичи, Либ[аво]-Ром[енской] ж[елезной] д[ороги], с. Ваганичи. Врачу Н. Н. Евреинову. (як лист,— то вгорі допишіть, що для мене). На случай інших яких посилок — г[ород] Городня.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 141—143. Автограф.

* Крапки в оригіналі.

№ 31

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Вернувшись додому після чотирьохмісячного арешту, застав Ваше привітання з новим роком. Вітаю й Вас, хоч і пізно трохи, бажаючи усього найкращого Вам і родині Вашій.

Справа моя кінчилася власне нічим. Обвинувачень жандармерія виставила чимало, але доказів не мала, і через те губернатор призначив був вислати (!) мене, але генерал-губернатор присуд цей скасував. І от я знов на волі і знов можу працювати, як і попереду. Чи на довго, не знаю, бо коли знов запанує реакція (а це можливо), то знов доведеться закоштувати тюрми. У нас теж саме зараз робиться, що 30—40 літ було в Австрії: ніби й маємо «Конституцію» з усіма свободами, але тільки на папері; в дійсності ж ніколи ще так [не] панувала сваволя усяких органів влади, як тепер. Одне тільки й маємо, що хоч кричати можемо, та й то абі не голосно.

За час свого арешту порозгублював усіх кореспондентів і тепер наново відновляю листовання. Що у Вас доброго робиться?

Дуже прикро мені було чути про непорозуміння, якого наслідком було те, що Ви зняли своє прізвище, разом з іншими, з «Гр [омадської] Думки»⁶⁶. Се справді тільки непорозуміння, — говорю Вам се во ім'я наших добрих відносин. Властиво я не можу навіть зрозуміти до ладу, як це все сталося і одного щиро тільки бажав би, щоб ще і інші такі непорозуміння як найшвидше скінчилися.

Чикаленко переказував мені, що Ви питаєте про долю Вашого відбитку з «К [иевских] Откликов». Я, здається, писав Вам, що з ним зроблено так, як Ви бажали, себто — роздано по книгарнях, частину дано до книгарні «К [иевской] Старины», а решта лежить у мене. Як що треба, то й її можна буде передати до книгарні на комісію. Іншим книгарням я давав тільки за гроші.

Будьте ласка, сповістіть мене, по чому я мав продавати I, II та V томи «Історії», — це мені треба знати, щоб порахувати, скільки я Вам винен, бо листа Вашого з відомостями про се у мене, як трусилі, то забрали і тепер я до ладу не пам'ятаю ціни кожного тому.

Бувайте здорові. Вашим низенький поклін. Панові докторові, Гнатюкові та Трушеві — також.

Ваш Сергій Єфремов

[Київ], 1. V. 1906 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 138—140. Автограф.

№ 32

8. III. 1907 [р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу,

«З життя і письменства» я привіз, але без Вас не зважився пускати, через те, що там є кілька слів на адресу Нечуя, а це матерія делікатна⁶⁷; а друге що з рецензії Франка на «Нову Громаду»⁶⁸ мені видно зробилося, що для Га-

личини такі огляди, як писав я, не мають ваги. От і вагаюсь, чи зовсім їх писати для «ЛНВ» треба. Про рецензії — старатимусь і братові скажу. Будьте здорові. Вашим кланяюсь.

Ваш Сергій Єфремов

Чи випадково у Франка — (якому при цій okazji кланяюсь) не завалвся часом рукопис «Бонавентури», що друкувався колись у Вістнику? Там було з пропусками, а мені хотілося б мати ціле — для нового видання.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 146—147. Автограф.

№ 33

9. VII. 1907 [р.] З Сирковець.

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Вчора одібрав од Вас листа і зараз же одписую, щоб не затягати справи. Насамперед про Флоринського і К°. Коли б на їх зважати, то ні про які наші хиби й говорити б не довелось, — це раз. Друге — Флоринський усе одно ладен використати для себе все, що схоче, як використав, напр [иклад], Вашу статю з Вістника⁶⁹, і цього йому заборонити ми не можемо. Коли б він використав по своєму й мої «Відгуки»⁷⁰, то єдиний, мені здається, наслідок цього був би той, що з обох боків довелось б дати добру одсіч, та й по всьому.

Для українства ж я бачу безперечну користь з того, щоб заздальгідь, не задавнюючи, розбіратися в наших відносинах і те, що в них єсть аномального, виволікати на прилюдне обмірковування з тим, щоб по цьому викинути його за борт і більше до його не вертатись. Я висловив свою думку про ті ненормальности з такого боку, з якого мені видніше; що ж має бути звернено на київські адреси, того я не знаю, а цікаво було б довідатися.

Я зовсім не мав на думці писати, як Ви кажете, обжалування проти Вістника і Галичан, а просто мені здався цікавим факт з нашого громадянського життя, — факт, якого не можна не добачати, — і як умів я, так і занотував його в своїх замітках, щоб звернути між иншим на його увагу і в Галичині і тим попередити, може, ще більший розбрат і непорозуміння між Галичанами та Українцями. Коли ж разом довелось зазначити й деякі хиби Вістника, то тільки для ілюстрації тих відносин, та ще для того, щоб звернути на них увагу й самої редакції. А що редакція дала попереду слово д[окто]ру Франкові⁷¹, то я думав, що маю і з свого боку право відповісти на його зачіпки, почасти і рго domo sua. Мені також здавалося, що це краще буде зробити в Вістнику, ніж де инде.

Така моя гадка. Виходячи з неї, я не могу пристати на Вашу пропозицію, щоб викинути першу половину «Відгуків». Але ж як моя гадка для редакції Вістника не єсть жадний закон, то редакції, що має свою гадку, остається скористуватися з свого права — одкидати негодящі статі — й не друкувати моєї. Незабаром (мабуть на тім тижні) маю бути в Києві, то зайду в контору, щоб забрати свій рукопис. До речі, я сам настояв на тому, щоб рукопис Вам конче послати і без Вашої згоди, певна річ, не дав би його до друкарні.

Взагалі мушу признатись, що недовга моя практика останнього часу з Вістником показала мені, що вести в йому постійний відділ, як «Відгуки», для мене ледве чи можливо за тих порядків, які у Вістнику встановилися. Перші мої «Відгуки» були призначені до 3-ої книжки, а появилися тільки в 4 й 5; дальші, хоч би навіть дійшло з ними до порозуміння, знов не попадуть до тієї книжки, до якої їх писано. Та це ще не велика біда, хоч взагалі досить незручно; далеко гірше принципіальна сторона справи. Ясно, що я не висловлюю думок редакції, і навпаки — редакція не тільки не може брати на себе відповідальність за мої статі, а навіть проти їх мусить протестувати. За таких відносин для Вістника, очевидно, моя робота зайва, а моє становище в йому також досить непевне і прикре. Думаю, що мені остається тільки одно, щоб не плодити на далі непорозуміннів — подякувати редакції за дотеперішній притулок і на далі зрестися взятих на себе що до Вістника обов'язків.

Бувайте здорові. Усього найкращого. Щире привітання дружині Вашій.

Ваш Сергій Єфремов

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 148—151. Автограф.

№ 34

Вельмишанований Михайло Сергійовичу,

Сьогодні послав Вам телеграму, яку Ви певне дістали, а може й відповіли, а це пишу, щоб пояснити справу.

Вчора були у мене Д. М. Григорович-Барський⁷² та В. В. Уляницький⁷³ і розповіли, що до них обернувся якийсь Филипшов з проханням організувати йому круг співробітників для нової газети в Києві — «Кіевской Жизни»⁷⁴. Матеріально газета забезпечена, видавець на перший тільки рік кладе 96 000 карб. Отже виникла думка дати їй бажаний нам напрям. Тепер поки ще йдуть переговори з видавцем, намічаються співробітники, то-що. Як що все піде гаразд, то газета почне виходити з 1-го вересня. Порадившись гуртом, ми рішили послати Вам телеграму з запросинами до співробітництва.

На жаль, тепер у Києві нема майже нікого з українців, нема з ким і порадитись. На перших же організаційних зборах думаю виставити такі вимогання: 1) щоб у програмовій статі було заявлено, що газета на українській території мусить насамперед обслуговувати інтереси української людности і не тільки «спочувати» українству, але й підтримувати його; 2) щоб було заведено окремий український відділ з інформаційного матеріалу, — на цей відділ мусять запрохати спеціальних робітників, і редактора, щоб через його руки переходив увесь матеріал, 3) щоб містилися принципіальні статі про всякі українські справи.

Коли б ці чи трохи тільки відмінені умови були прийняті, то на мою думку українцям варто було б поспробувати щось зробити з цієї газети. Звичайно, [на] скільки вона справді служитиме українській справі, залежатиме від того яку участь візьмуть у газеті українці. Коли вони складуть у редакції сильну групу, то можна буде все ж щось на тому виграти.

Отакі міркування вважаю за свій обов'язок подати Вам, Вельмишанований Михайло Сергіївичу, прохаючи і з свого боку не чуратись співробітництва в

новій газеті, що може дати якийсь плюс українській справі. Я розумію, що Вам не до газетних справ, та й сам би я волів не мати того клопоту, — та шкода ж кинути справу, коли трапляється можливість взяти з неї хоч щонебудь для українства.

Чекаю од Вас відповіді.

Бувайте здорові і всього доброго.

З щирою пошаною

Сергій Єфремов

19. VIII. 1912. [р.]. Київ, Гоголівська, 27.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, стр. 471, с. 177—180. Автограф.

№ 35

7. IX. 1912 [р.].
Київ, Гоголівська, 27.

Вельмишановний Михайло Сергійовичу,

Хотів уже був писати Вам про газету, аж тут наспів і Ваш лист.

Филиппов — той самий, що й Ви знаєте. Це власне й примусило нас поставити ясно не тільки питання про зміст і напрям газети, але так само й сторону фінансову. Аж тут виявилось, що газета зовсім не так забезпечена, як говорив видавець спочатку. Виявилось, що окрім несимпатичної фігури самого Филиппова до газети має встряти ще й друга так само мало симпатична фігура — Слесаревський, теперішній видавець «К [иевской] Почты»⁷⁵, і цим самим «К [иевскую] Жизнь» було б поставлено в генетичний зв'язок з попереднім виданням. Йти до такого видання, а разом тягти за собою й інших людей — ми не визнали за можливе, а через те зірвали умови з Филипповим. Тим-то газета й не вийшла, та ледві чи й виходитиме, хіба може що Филиппов добере свою компанію, але тоді видання для нас буде вже нецікаве.

Телеграму Вашу дістав. Вибачте, що даремно Вас турбував, але спершу наче на щось користне було заносилось.

Іван Миколаєвич зрікся кандидувати до Думи; виставляють тепер кандидатуру Сергія Олексієвича. Хоч це для нас дуже прикро, не мати свого чоловіка, та мусимо на це пристати. Все-таки С[ергій] О[лексієвич]⁷⁶ найкращий з можливих кандидатів, а надто, коли в перспективі стоїть фігура Савенка⁷⁷.

Усього доброго!

З щирою до Вас пошаною

Сергій Єфремов

8. IX. 1912 [р.]

Вчора тільки що кінчив листа й хотів одіслати, як одібрав записки од Ф. Р. Штейнгеля⁷⁸ на сьогодні порадитись про газету. Тим то задержався з листом.

Сьогодні така нарада одбулась. Виявилось, що видавець «К [иевской] Почты» за 10 000 карб. хоче зовсім продати газету з друкарнею. Цією справою серйозно зацікавився Ф [едір] Р [удольфович] і тепер, обминаючи Филіппова і К, сам поведе розмови з Слесаревським, щоб узяти од його газету на власність, обсадити своїми силами і таким чином зорганізувати справді путяще видання.

Звичайно, що така комбінація була б і для нас цілком підходяща, тим то я дозволю собі скористуватися з Вашої згоди на співробітництво. Певна річ, що поводитимусь і далі так само обережно, як і досі.

Ще раз будьте здорові.

Ваш Сергій Єфремов

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 181—184. Автограф.

ПРИМІТКИ

1. «Правда» — літературно-науковий і політичний журнал, орган «народовців». Виходив у Львові протягом 1867—1898 рр.
2. «Киевлянин» — найбільша російськомовна газета Києва правого ухилу. Виходила протягом 1864—1919 рр.
3. «Киевское слово» — літературно-політична та економічна газета ліберально-демократичного напрямку. Виходила в Києві протягом 1887—1905 рр.
4. Стаття С. Єфремова «Полемика київських часописей з приводу українського питання» була надрукована в 9 і 10 числах журн. «Правда» за 1896 р.
5. Гнатюк Володимир (1871—1926) — видатний етнограф, суспільно-політичний діяч, літератор. Секретар НТШ, один з редакторів «Літературно-Наукового Вістника» й «Етнографічного збірника», голова Етнографічної комісії. В 1898—1906 рр.— директор «Українсько-руської видавничої спілки». З 1924 р.— академік ВУАН. Див. с. 294.
6. В антології «Вік» (К., 1902.— Т. 3.— С. 164—178) С. Єфремовим було надруковане оповідання «Бех-аль-Джугур» і невеличка біографія М. Грушевського.
7. В «Ділі» було надруковане оповідання «Бех-аль-Джугур» (1885 р.— Ч. 66—68) за підписом: «Фантазія Михайла Заволоки».
8. «Діло» — щоденна українська газета, що виходила у Львові з 1880 р.; з 1920 р.— під іншими назвами. З кінця XIX ст.— орган національно-демократичної партії (в 1901—1903 рр.) З державницьких позицій критикувала М. Грушевського й російських українців за недостатньо активну незалежницького напрямку роботу. Була речником ідей здобуття прав українського народу Галичини в межах Австрійської імперії, часто не рахуючись з проблемами Великої України. Див. с. 329.
8. Лотоцький Олександр (1870—1939) — визначний громадський і політичний діяч, письменник, публіцист, історик церкви. Співзасновник видавництва «Вік». В 1900—1917 рр. жив у Петербурзі; один з найактивніших діячів петербурзької української громади. В 1917 р.— Голова Української Національної Ради в столиці імперії. У 1918 р.— міністр віровизнань УНР, теоретик української автокефальної православної церкви. Професор Українського вільного університету в Празі, засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві (1930—1939).
9. Матушевський Федір (1871—1919) — публіцист і громадський діяч. Один з засновників видавництва «Вік», співробітник журналів «Киевская старина», пізніше «Літературно-Науковий Вістник», «Украинская жизнь», редактор газет «Громадська думка» (1905—1906 рр.), «Рада» (1906 р.) журналу «Коломия». З 1919 р.— посол УНР в Греції.
10. Кониський Олександр (1836—1900) — письменник і визначний громадський діяч, один з ініціаторів заснування НТШ.
11. Грушевський Олександр (1877—1942) — історик, літературознавець, рідний брат М. Грушевського. Приват-доцент Одеського й Петербурзького університетів, професор Україн-

ського університету, а потім Інституту Народної Освіти в Києві, директор Комісії для складання історично-географічного словника при ВУАН. Див. с. 288, 294, 331.

12. Стебницький Петро (1862—1923) — письменник і публіцист, громадський діяч. Визначний діяч української громади в Петербурзі. В 1917 р. — комісар у справах України при Тимчасовому уряді. Сенатор в часи гетьмана П. Скоропадського, заступник голови мирної делегації на переговорах з більшовицькою Росією, міністр освіти. Див. с. 331.

13. Очевидно, йдеться про вступні іспити в університет св. Володимира в Києві, котрий С. Єфремов закінчив у 1901 р.

14. Панькевич К. — референт книгарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

15. «Русско-украинский словарь» М. Уманця і Спілки з'явився у світ 1893 р. Його укладач — відомий громадський діяч, бібліограф, письменник та етнограф Михайло Комаров (1844—1913).

16. Очевидно, йдеться про Берло Ганну Львівну, далеку родичку М. Грушевського. У документах історика зберігається три листи від неї.

17. Хоткевич Гнат (1877—1938) — письменник, літературознавець, театральний і громадський діяч, актор, публіцист. Один із теоретиків українського модернізму. Організатор гуцульського театру, відроджував лірництво й кобзарство.

18. Чехівський Володимир (1874 — після 1936) — літератор, історик, педагог, член УСДРП і Центральної Ради. За Директорії — перший голова Ради Міністрів і міністр закордонних справ. Видатний діяч української автокефальної православної церкви, її «благовістник». Засуджений у справі СВУ.

19. Прокопович В'ячеслав (1881—1942) — громадський і політичний діяч, бібліотекар Київського міського музею, редактор педагогічного місячника «Світло» в Києві, член Центральної Ради від УПСФ. У 1918 р. — міністр освіти в уряді В. Голубовича, у травні 1920 р. — голова Ради міністрів УНР. На еміграції — редактор тижневика «Тризуб».

20. Можливо, мається на увазі Антон Юстинович Гриневич — священник с. Дубів Подільської губ., член Державної Думи.

21. Дурдуківський Володимир (1874—1930-ті рр.) — педагог, громадський діяч. Співзасновник видавництва «Вік». Публікувався в педагогічних журналах «Світло», «Вільна українська школа». Директор першої української гімназії ім. Т. Шевченка в Києві. Співробітник педагогічної комісії при ВУАН. Засуджений у справі СВУ.

22. Страшкевич Володимир (1876—?) — літератор і громадський діяч. В часи УНР — віце-директор департаменту Міністерства віровизнань. В 20-х рр. працював в Інституті української мови при ВУАН. Репресований.

23. Доманицький Василь (1877—1910) — філолог, публіцист, фольклорист і історик. Видавець першого повного видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Співробітник видавництва «Вік».

24. Стешенко Іван (1873—1918) — письменник, перекладач, літературознавець, громадський діяч. Дійсний член НТШ. У часи Центральної Ради — перший секретар народної освіти.

25. Оповідання «Особисте щастя» з підписом: «Сонні мрії М. Заволоки» було надруковане в «Зорі» (1895. — Ч. 12, 13). Очевидно, М. Грушевський хотів його подати до збірки своїх художніх творів (1904 р.).

26. Збірник «На вічну пам'ять Котляревському» вийшов у Києві 1905 р.

27. Труш Іван (1869—1941) — видатний маляр, організатор українського мистецького життя. Редактор «Артистичного вістника». Близький знайомий родини Грушевських, автор ряду портретів її членів.

28. «Бідна дівчина». Оповідання М. Заволоки (Степ: Херсонський белетристичний зб.—СПб., 1886,— С. 315—337).

29. Видавництвом «Вік» у 1904 р. була видана збірка оповідань М. Грушевського з передмовою С. Єфремова. У книжці вміщені такі твори: «Бех-аль-Джугур», «Бідна дівчина», «Неробочий Грицько Кривий», «Історія одної ночі», «Ясновельможний сват».

30. Деген Євген — російський критик і публіцист, українофіл. В «Літературно-Науковому Вістнику» друкувалися його статті про західноєвропейських письменників. Автор ґрунтовної розвідки про І. Франка. Загинув 1904 р. під час російсько-японської війни.

31. Очевидно, йдеться про статтю «Бонавентура в українській літературі», що друкувалася у 1905 р. в «ЛНВ» і під назвою «Літературний Бонавентура», в цьому ж році — в журналі «Киевская старина».

32. Василенко Микола (1866—1935) — визначний історик українського права, археограф, публіцист, громадський діяч. Дійсний член НТШ та УНТ в Києві. Міністр освіти в часи П. Скоропадського. Ініціатор заснування української академії. З 1920 р. — академік ВУАН, в 1921 р. обраний її президентом. Голова соціально-політичного відділу ВУАН та Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права.

33. «Киевские отклики» — щоденна газета кадетського спрямування в 1903—1907 рр. В часи першої російської революції її редактором був М. Василенко, а одним з співробітників — С. Єфремов, що дало можливість використовувати її для пропаганди української справи. В ній у 1905 р. були надруковані статті М. Грушевського «Неотложный вопрос» (№ 140) та «Невероятно» (№ 261) про українську пресу та серіал «К польско-украинским отношениям в Галиции» (№ 141, 148, 161, 189, 201, 207).

34. «Киевская газета» — видання радикального спрямування, що виходило в Києві з 1899 по 1905 рр., коли було заборонено поліцією.

35. Очевидно, йдеться про завідуючого книгарнею журналу «Киевская старина», а потім «Україна» В Степаненка.

36. Будилевич Антон (1846—1908) — російський вчений-славист, ворог українського руху. Найвідоміший його антиукраїнський випад — стаття в журналі «Русский вестник» (1903 р.) «Генезис российского украинмана». На цю роботу С. Єфремовим написана стаття «Наука темних людей» й рецензія, що надруковані М. Грушевським в «ЛНВ» (кн. III) та «ЗНТШ» (т. XVI) за 1905 р.

37. Можливо, мається на увазі стаття «Вне закона. К истории цензуры в России», що була надрукована в журналі «Русское богатство» за 1905 р. в кн. I.

38. Йдеться про статтю І. Франка «Южно-русская литература» в Енциклопедичному словнику Брокгауза та Єфрона (СПб., 1904.— Т. XLI.— С. 300—326).

39. «Освобождение» — російський журнал, орган ліберальної опозиції. Видавався П. Струве в 1902—1905 рр. за кордоном.

40. Мається на увазі стаття С. Єфремова, опублікована в петербурзькій газеті «Сын Отечества» (1905 р.— Ч. 21),— «О нуждах украинской печати», що являла з себе колективний протест київських журналістів проти репресій над українським словом.

41. Вітте Сергій (1849—1915) — російський державний діяч, в 1892—1902 рр.— міністр фінансів, в 1903—1905 рр.— Голова комітету міністрів, в 1905—1906 рр.— Голова Ради міністрів.

42. Чикаленко Євген (1861—1929) — визначний громадський діяч, меценат української культурно-освітньої справи, автор популярних брошур про сільське господарство, мову, правопис і цінних «Спогадів». За його кошти видавалися майже всі українські часописи Києва, в тому числі — журнал «Нова громада» й щоденник «Рада»; діяли українські установи й видавництва. Фундатор Академічного Дому у Львові.

43. Статтю С. Єфремова під назвою «Новий Шевченківський автограф» виявити не вдалося.

44. Мається на увазі стаття під криптонімом «К», що була вміщена в № 127 «Киевских откликов». В ній автор намагається спростувати «весьма обидное для поляков мнение о производимых ими притеснениях русинов». У полеміку з К. вступив М. Грушевський, написавши статтю «К польско-украинским отношениям в Галиции», що була надрукована в цій же газеті в №№ 141, 148., 161, 189 і за згодою історика без змін подана в «Киевской старине» (Т. XC, липень/серпень.— С. 174—233), а також вийшла окремим відбитком.

45. Клейгельс Микола — київський подільський і волинський генерал-губернатор (24. XII. 1903 — 17. X. 1905).

46. Політичну лінію «Киевских откликов» визначала позиція їх фактичного редактора М. Василенка, висловлена ним у листі до М. Грушевського з приводу закидів останнього, що ця газета не обстоює українських національних інтересів. Микола Прокопович писав: «Я українець, но я никогда не замыкался в круг только украинских интересов. Меня за это упрекают, смотрят на меня искоса, иногда даже подозрительно. Но что же поделаешь, когда мое миро-

воззрение сложилось так, что я считаю возможным разрешение украинского вопроса только на почве федеративного устройства России, и украинский вопрос не могу выделить и обособить от других национальных вопросов польского, еврейского, латышского и пр.» (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 375, с. 93—94. Лист від 6 липня 1905 р.). М. Василенко вважав свою газету не українським, а обласним органом, стоючи в національному питанні на позиціях російської партії кадетів.

В наступному листі до М. Грушевського він пояснював затримку з друком останньої частини статті тим, що намітилась угода між українцями й поляками й останні збираються виступити проти шовіністичного «Киевлянина». М. Василенко ознайомив з останньою главою публікації «декого з поляків» і ті визнали її «несвоєчасною». «Радикалів» образив в статті термін «поляк», де по контексту йшлося про польську шляхту (Там же.— С. 92—93. Лист від 20. VII. 1905).

47. Фельдман Вільгельм (1868—1919) — польський письменник, критик і публіцист, редактор журналу «Кругука».

48. Міхновський Микола (1873—1924) — відомий громадський і політичний діяч, один з ідеологів самостійництва, адвокат за фахом. Співзасновник і діяльний член РУП та Української народної партії. В роки революції належав до партії самостійників, пізніше — хліборобів-демократів. Видавав у Харкові тижневик «Сніп» (1912—1913).

49. Флоринський Тимофій (1854—1919) — професор-славист Київського університету, один з чільних теоретиків-українофобів. Голова київського цензурного комітету.

50. Див. примітку 46.

51. Науменко Володимир (1852—1919) — філолог, історик літератури, громадський діяч. Член української старої громади в Києві. В 1893—1907 рр. — редактор «Киевской старини» та «України». У 1918 р. — міністр освіти української держави. Розстріляний більшовиками.

Тут йдеться про передрук в VII—VIII кн. журналу статті М. Грушевського «К польско-украинским отношениям в Галиции».

52. Шраг Ілля (1847—1919) — громадський і політичний діяч, адвокат. Провідний діяч української громади в Чернігові, член І Державної Думи, УРДП та партії соціалістів-федералістів. Входить до складу Центральної Ради.

53. В ч. 155 газети «Діло» від 17/26 липня 1905 р. на с.1 було надруковано повідомлення про Всеукраїнський з'їзд всіх національних українських політичних організацій Росії, що відбувся 29—30 червня 1905 р. в Полтаві. Метою з'їзду було висунення українського питання як політичної вимоги в програмах українських партій. В роботі з'їзду взяли участь три українські партії: націоналісти, демократи й радикали, а також представники українських громад Одеси, Полтави, Чернігова, Харкова, Катеринослава, Миргорода, Катеринодара та ін. На з'їзді відбулася дискусія про ідеал самостійної України й вирішено добиватися автономії її в межах Російської імперії.

54. Мається на увазі «Заметки на текущие темы» — огляд преси з українського питання, що друкувався в «Киевской старине» в лютому-червні 1905 р. В номері за березень (Киевская старина.— Т. XXXIII.— С. 290—291) С. Єфремов аналізував антиукраїнський випад в одній з статей № 65 «Киевских откликов». Але далі «Заметки» не виходили і тому його міркування із приводу цієї газети в «Киевской старине» не з'явилися.

55. Оглоблин Микола (1840—1911) — київський книгар і видавець. З 1876 р. — власник однієї з найбільших у місті книгарень на вул. Хрещатик, 33 (колишня книгарня С. Літова). Видавав книжки наукового змісту, зокрема історичні праці В. Шульгіна, М. Владимирського-Буданова, М. Довнар-Запольського та ін. Комісіонер у постачанні книжок київським університету, духовній академії, військовому училищу та майже всім учбовим закладам міста, а також Петербурзькій АН.

М. Грушевський часто заходив або звертався до М. Оглоблина з метою продажу та купівлі книжок. Так, 7 квітня 1909 р. він відвідав книгарню Оглоблина з І. Франком, де останній придбав фотолітографічний відбиток Лаврентійського літопису, котрий довго не міг відшукати (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, с. 262).

56. Розов Іван — київський книгар і громадський діяч, почесний член київської єпархіальної училищної ради, церковний староста Миколаївської церкви Четвертої київської гімназії. Член міської Думи, де працював в багатьох постійних комісіях. Член комітетів по спорудженню пам'ятників М. Гоголя та Т. Шевченка у Києві. Власник книгарні на Фундуклеївській, 8 в будинку готелю Гладинюка, де неодноразово зупинявся М. Грушевський. Останній листувався з І. Розовим з приводу розповсюдження своїх видань.

57. По дорозі на відпочинок в Одесу та Ялту М. Грушевський на кілька днів заїжджав до Києва, де в цей час відбувалася спільна нарада Української демократичної та Української радикальної партій. Конференція проходила 29—30 серпня 1905 р. В щоденникові історик зазначував: «...наради зробили невимовно прикре вражіння, і я старався склеїти порозуміння між радикалами і демократами» (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 90). Очевидно С. Єфремов навмисне закликав М. Грушевського, аби той своїм авторитетом сприяв об'єднанню УРП та УДП в єдину УРДП. Михайло Сергійович відзначив, що конференція «попсула [йому] багато крові» (Там же).

58. «Киевская газета» — щотижнева літературно-політична та громадська газета з ілюстрованим додатком. Виходила 1899—1905 рр.

59. Симеренко Василь (1835—1915) — видатний меценат української культури, власник цукроварень. На його кошти видавалися «Киевская старина», «Літературно-Науковий Вістник», окремі видання Наукового товариства ім. Шевченка та Українського наукового товариства в Києві. Заповів свій будинок на користь останнього.

60. Можливо, йдеться про Демченка Григорія (р. н. 1869), професора карного права Київського університету св. Володимира.

61. «Ruthenische Revue» — український інформаційний двотижневик, що виходив німецькою мовою у Відні в 1903—1905 рр. за дорученням Народного Комітету під управою В. Яворського і А. Коса; головний редактор — Р. Сембратович. Пропагував українську і інші національні проблеми серед європейських країн. Продовженням став журнал «Ukrainische Rundschau».

62. Йдеться про поєднання Української демократичної партії і Української радикальної партії (відколотася від УДП восени 1904 р.). На чолі першої були О. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко, другою — Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський. Остаточне об'єднання в Українську радикально-демократичну партію відбулося в кінці 1905 р. Газета «Громадська думка» фактично була органом УРДП (про намір її видання і зазначував С. Єфремов).

63. Первісний варіант назви газети, яка в грудні 1905 р. почала виходити під назвою «Громадська думка». Щоденна політична, економічна і літературна газета, фактичний орган УРДП. Попередниця «Ради». Виходила в Києві з 31. XII. 1905 р. по 18. VIII. 1906 р.

64. Леонтович Володимир (1866—1933) — громадський діяч і письменник, видавець газети «Громадська думка». За гетьманату на Україні — міністр земельних справ у кабінеті Ф. Лизогуба.

65. 28 грудня 1905 р. С. Єфремова було заарештовано і на чотири місяці ув'язнено в Лук'янівську в'язницю Києва. Він підозрювався у приналежності до української організації РСДРП «Спілка» (ЦДІА України у Києві, ф. 301, оп. 2, спр. 108, арк. 383) та як активний член селянського союзу (Там же.— Ф. 274, оп. 1, спр. 1052, Ч. 1, арк. 60). Постановою від 26. I. 1906 р. він підлягав висилці за межі міста та губернії. Деякий час в зв'язку з погіршенням здоров'я його було переведено для лікування у Кирилівську лікарню (Там же.— Арк. 52—65). Про дострокове звільнення його з-під арешту клопоталася й наречена — А. Дурдуківська (Там же.— Арк. 55). Очевидно, до закінчення слідства його було відпущено й він знаходився в с. Ваганичах, звідки й писав у березні до М. Грушевського. Наприкінці квітня 1906 р. за відсутністю доказів С. Єфремова було виправдано.

66. В жовтні-листопаді 1905 р. М. Грушевський вирішує остаточно переносити видання «Літературно-Наукового Вістника» до Києва. До цього проєкту з самого початку негативно поставилися Є. Чикаленко й Ф. Матушевський, котрі натомість готували до видання в Петербурзі газету «Громадське слово». Істориків це не сподобалося — «чутесься мені в тім знову кружковість» (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 92. Запис в щоденнику за 2—4 листопада 1905 р.). Зрештою нова газета під назвою «Громадська думка» почала виходити в Києві з грудня 1905 р. М. Грушевський та інші галицькі літератори погодилися бути її співробітниками. Але передчуття Михайла Сергійовича справдилося. Київська громада, претендуючи на керівну роль в українській русі Наддніпрянщини, з початку 1906 р. надрукувала «осторогу» проти «Літературно-Наукового Вістника» та «галичан» а також почала видавати альтернативний журнал «Нова громада». Випад проти «галичан» неприємно вразив М. Грушевського (Там же.— Арк. 102 зв. Запис за 12 січня 1906 р.), котрий виступав проти «галицького партикуляризму», відстоюючи загальноукраїнські інтереси.

У березні 1906 р. в «Громадській думці» не з'явилася стаття-відповідь С. Томашівського. М. Грушевський розцінив це як провокацію і вирішив «зібрати колективну заяву» для зняття імен львівських літераторів з листа співробітників газети (Там же.— Арк. 108 зв. Запис за

11 березня 1906 р.). Ця його пропозиція спершу не знайшла підтримки (Там же.— Арк. 109. Запис за 14 березня 1906 р.), але після спеціальної розмови з В. Гнатюком та І. Франком дійшли згоди про надіслання такої заяви (Там же.— Арк. 109 зв. Запис за 17 березня 1906 р.). 20 березня заява була вже готова для відправки в Київ (Там же.— Арк. 110).

С. Єфремов, чільний публіцист «Громадської думки», взимку 1906 р. був в ув'язненні і, очевидно, не був добре поінформований про відносини між М. Грушевським та редакцією газети. Схоже також, що він не поділяв тієї думки, котрої додержувалися Є. Чикаленко, В. Леонтович та Ф. Матушевський про так звану «галицьку гегемонію в російській Україні». Тому, можливо, й вважав цей конфлікт лише тимчасовим непорозумінням. Але вже незабаром і сам став оборонцем позицій «наддніпрянців».

67. В уміщених М. Грушевським «Відгуках з життя і письменства» С. Єфремов гостро критикував І. Нечуя-Левицького за його висловлювання з приводу українського правопису. Він, зокрема, писав: «Метод її [критики] більш-менш такий: усе, чого автор не чув у своєму куточку — галицьке або польське; се справді якийсь «патриотизм дзвіниці», світогляд якого не може охопити ширших просторів, ніж ті що видно з присадкуватої грибообразної каплички» (Літературно-Науковий Вістник.— 1907.— Т. XXXVIII, кн. 5.— С. 333).

68. Йдеться про статтю-рецензію І. Франка «Українська література в 1906 р.» (Газ. «Рада» за 1907 р.— Ч. 8, 11—12, 24, 44). В 44 числі «Ради» на с. 2 він писав: «...місячник «Нова громада» в тім першій році свого існування не справив надій на появу визначних творів... на полі публіцистики та критики «Нова громада» не дала нічого помітного». Нищівною виглядала критика передусім критичного розділу журналу: «...публіцистично наукова част з її якимсь м'лявим тоном, випадковим добром статей, перевагою ріжнородних хронік, що надаються більше до щоденних газет ніж до місячника, все те наложило на неї свою печать і було причиною, що нова часопись не здобула собі ходу серед громади».

Такий присуд видатного письменника образив С. Єфремова (з 16 травня 1906 р. він перебрав від В. Леонтовича редагування журналу (ЦДІА України у Києві, ф. 295, оп. 1, спр. 21, арк. 3), бо саме він визначав політичне обличчя видання. Крім того в п'яти номерах «Нової громади» він подав солідний публіцистичний нарис «Відгуки з життя та письменства», де розглядалися наболілі проблеми українського життя: цензура, питання української преси, політична спадщина М. Драгоманова і т. і. Про цей серіал С. Єфремова в огляді І. Франка навіть не згадано. Тому, коли після закриття «Нової громади» М. Грушевський запропонував С. Єфремову перенести «Відгуки» як постійну рубрику до «Літературно-Наукового Вістника», останній, знаючи спільність поглядів Грушевського та Франка, висловлював сумнів з приводу придатності «Відгуків» для «Вістника».

69. Очевидно, мається на увазі «Отвертий лист до п. Т. Флоринського» М. Грушевського («Літературно-Науковий Вістник».— 1905.— Т. XXX, кн. V.— С. 70—71).

70. Йдеться про статтю С. Єфремова, яку відмовився друкувати у «Літературно-Науковому Вістнику» М. Грушевський. За змістом і напрямом думок вона, очевидно, нагадувала статтю С. Єфремова, що з'явилася на початку 1908 р. в газеті «Киевские вести». Враховуючи важливість моменту, що передував тривалому розриву у їх відносинах, подаємо з невеликим скороченням текст листа Михайла Грушевського від 9. VII. 1907 р., на котрий цим листом відповідав С. Єфремов.

«З контори «ЛНВ» переслали мені Ваші «Відгуки», не рішаючись самі дати до друку. Справді, перша половина статі має характер обжаловання против ЛНВ і «Галичан» і містячи її прийшлося б додати другу статю з простованнями, виясненнями або зверненнями ріжних обвинувачень на київські адреси. Се Флоринському і К. ° може й було б приємно, але для української справи в теперішніх обставинах — ледве чи потрібно. Я б просив Вас через те упустити сю першу половину статі й розвинути другу, щоб вистало на статю. Се моя думка». (ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України, від. рукописів, ф. 317, № 305).

71. Конфлікт між І. Франком та С. Єфремовим очевидно, намітився після того, як останній знайшов чимало «дрібних помилок і промахів» у статті Франка про українську літературу в Енциклопедичному Словнику Брокгауза та Ефрона (див. його лист до М. Грушевського від 11 листопада 1904 р.).

В даному разі С. Єфремов мав на увазі критичну статтю І. Франка «Новини нашої літератури» (Літературно-Науковий Вістник.— 1907.— Т. XXXVIII, № 6.— С. 506—512), де рецензувалися перші числа журналу «Україна» за 1907 р. В ній І. Франко писав: «Д[обро]дій» Єфремов у своїй статті «Відгуки з життя і письменства», поміщений у попередній книжці «ЛНВ» силкується з'ясувати психологію тої літературної кризи, яку переживає тепер Україна наперекір усім сподіванкам на волю. Не дуже промовляють мені до душі його докази, що українське письменство й досі не має за собою повної свободи, терпить деякі утиски

цензури, мусить боротися з байдужністю або якимись язиковими пересудами серед самої української публіки. Всі ті докази можна обернути на другий бік і запитати: що ж таке дали українські письменники в тих часах кризи й занепаду, що могло б було піддержати духа публіки, збудити серед неї зацікавлення чи то до спеціальних політичних та громадських, чи до загальніших літературних та наукових питань?» І далі письменник як приклад таких видань, що користуються попитом серед широкого загалу наводить повісті та оповідання В. Винниченка та популярну історію М. Грушевського (Там же.— С. 506—507).

В Науково-довідковій бібліотеці держархівів України в Києві серед річних підшивок «Літературно-Наукового Вістника» є чотири томи за 1907 р., що належали С. Єфремову. Його власність встановлюється на підставі криптонімів «С. Є.» на обкладинці кварталників, а також звіркою автографів поміток з автографами листів С. Єфремова. Помітки додають багато цікавих моментів до зрозуміння відносин між двома видатними українськими літераторами і на них варто зупинитися окремо.

Там, де І. Франко висловлював незгоду з тим, що тільки цензурні утиски не дозволяють розвинути українській літературі, С. Єфремовим на полі написано: «Як раз!» Крім цього, у тексті синім олівцем підкреслено місце, де говориться про продовження «Україною» позитивних традицій «Киевской старини» (С. Єфремов вважав «Киевскую старину» українофільською, а не українською і ставився до традиційного напрямку цього журналу негативно). Також підкреслено у книжці місце, де зразковим твором названа «Популярна історія України» М. Грушевського. В цьому місці на полях стоїть знак оклику. Цим, очевидно, С. Єфремов показував на того, хто на його думку був натхненником статті. Схоже, для цього С. Єфремов мав підстави, бо М. Грушевський, безумовно,ознайомив І. Франка з третьою частиною «Відгуків» Сергія Олександровича, в якій той критикував «Літературно-Науковий Вістник».

72. Григорович-Барський Дмитро — київський адвокат. Член ЦК кадетської партії.

73. Уляницький Володимир (р. н. 1875) — громадський діяч, адвокат, один з організаторів виборів С. Іванова депутатом IV Державної Думи. Брав участь у колективних виступах з українського питання.

74. «Киевская жизнь» — щоденна політична громадська та літературна газета. Виходила в Києві в 1912—1915 рр. Видавцем був С. Слюсаревський. Її попередником була «Киевская почта», котра мала також комерційний напрям і виходила в 1909—1912 рр. В лютому 1912 р. вона злилася з газетою «Киевские вести», а в січні 1912 р. — з «Киевскими откликами».

75. Див. примітку 74.

76. Іванов Сергій (р. н. 1856) — член IV Державної Думи по місту Києву від партії кадетів. Був професором київського політехнічного інституту по кафедрі зоотехніки, на час виборів працював лаборантом на міській санітарній станції. На честь його обрання членом Державної Думи був влаштований банкет, на котрому виступали В. Уляницький та Є. Чикаленко.

77. Савенко Анатолій (р. н. 1874) — публіцист, російський політичний діяч, співробітник «Киевлянина», член IV Державної Думи від націоналістів, очолював київське відділення цієї партії.

78. Штейнгель Федір (1870—1946) — політичний і культурний діяч, дипломат, засновник історико-археологічного та етнографічного музею в селі Городок на Волині. Член I Державної Думи від міста Києва, член Товариства українських поступовців. Товарищ голови Українського Наукового Товариства в Києві, посол української держави в Берліні.